UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- **शके १९४४**
- **वर्ष : ९०**
- **पुरवणी अंक : ३**

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर
- प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड
- प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

✸ प्रकाशक ✸

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

६०. **राजर्षी शाहू महाराजांचे महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय विकासातील योगदान**

- प्रा.डॉ.दादासाहेब दामोधर हाके -- २४६

६१. **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची व कार्याची प्रासंगिकता**

– डॉ. सतीश खरात --२५२

६२. **राजर्षी शाहू महाराज–एक लोक कल्याणकारी राजा**

– डॉ. रुपेश एम.मेश्राम --२५६

६३. **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि कुंभार समुदाय**

– डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार --- २६१

६४. **छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील ख्रिश्चन मिशनरी (१८९४–१९२२)**

– डॉ. अंबादास क. मंजुळकर -- २६५

६५. **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज: मानवी हक्क संरक्षक दृष्टा राजा**

– प्रा.डॉ.प्रकाश निवृत्ति चौधरी --२६८

६६. **राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य**

– प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन --२७४

६७. **छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा**

– प्राध्यापक निलेश जमदाडे --- २७८

६८. **छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक कार्य**

– प्रा.डॉ.प्रतापसिंह माने -- २८१

६९. **छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य**

– प्रा.संजय वामन साबळे --- २८५

७०. **छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे योगदान**

– प्रा. डॉ. उध्दव मनोहर घोडके, प्रा. अमोल जगन्नाथ वीर ------------------------------२९०

७१. **छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांनी भौगोलिक परिस्थितीला अनुसरुन केलेला विकास**

– डॉ. समाधान धर्मा शिंदे, डॉ. उध्दव मनोहर घोडके ---------------------------------२९२

९६. **राजश्री शाहू महाराज परिवर्तन का आरंभ**

– प्रा. शहेनाज अ.रफीक देशमुख -- ३९५

९७. **Pioneers of Human Rights and Social Justice: Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj**

– Dr. Nandkishor Nanasaheb Ugale -- ३९८

९८. **Contribution of Rajarshri Chatrapati Shahu Maharaj in the field of Performing Arts**

- Asst.Prof. Mharsale Sonali Bhaskar -------------------------------------- ४०३

९९. **Rajashri Shahu Maharaj Educational Reforms**

- Prof. Sunil Narnaware --- ४०८

१००. **Rajarshi Chhatrapati Shahu And Educational Revolution in Maharashtra**

- Dr. Sonawane Jagdish Chhaburao --- ४१३

१०१. **Chhatrapati Shahu Maharaj an Immortal king of modern India**

– Dr Devesh M. Kamble -- ४१८

१०२. **A Study of Economic Reforms by RajarshiChatrapatiShahu Maharaj**

– Dr. Pakdhane Smita N. -- ४२२

१०३. **Rararshi Chhatrapati Shahu Maharaj : The Royal Patroniser of 'Kushti' (Wrestling)**

– Mr. Rahul Vasant Ingle -- ४३०

▲▲▲

ISSN No. 2394-5990

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक कार्य

प्रा.डॉ.प्रतापसिंह माने
श्रीपराव कदम महाविद्यालय शिरवळ
ई-मेल : drpratapmane19@gmail.com
Mo.no -9922633165

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक प्रगतीची काळ म्हणून आपण 'फुले, शाहू, आंबेडकर' कालखंडाकडे पाहतो. आधुनिक महाराष्ट्राला त्यांच्यासारख्या सुधारकांकडून आणि त्यांच्या विचारांच्या अनुयायांकडून पुरोगामित्वाचा वारसा मिळाला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात समाजसुधारकांची मांदियाळीच निर्माण झाली. या मांदियाळीत राजर्षी शाहू महाराजांचे वेगळेपण प्रकर्षाने जाणवते. छत्रपती असूनही समाजक्रांतिकारक बनलेला, आपल्या राजदंडाचा वापर जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी करणारा असा हा लोकराजा होता. आपले छत्रपतिपद, अधिकार, हे आपल्या समाजाला उन्नत करण्यासाठी वापरणाऱ्या शाहु महाराजांच्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत. त्यांच्या प्रत्येक पैलूतून दीनदुबळे व शोषित घटकांबद्दलची तळमळच प्रतित होते. मग, ते मागासवर्गीय असोत, भटके विमुक्त असोत किंवा स्त्रीवर्ग असो किंवा सर्वच बहुजन असोत .राजर्षी शाहूंच्या परिवर्तनवादी विचारांच्या संकल्पनेत व्यापक सामाजिक समतेची उत्स्फूर्त जाणीव होती. या जाणिवेतूनच समाज उद्धाराचे कार्य हाती घेतले

शैक्षणिक कार्य :

सक्तीचे सार्वजनिक शिक्षण :

बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्ध आखणी केली यासाठी त्यांनी सुरुवातीला प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला बहुजन वर्गाला शिक्षण गेन्यास प्रवृत्ती केले. कष्टकरी शेतकरी मागास विद्यार्थ्यांसाठी फी माफी देण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला.प्रत्येक गावात एक तरी शाळा असावी यासाठी महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात १९१२ मध्ये प्रत्येक खेड्यात नवीन शाळा काढून त्यावर वतनदार शिक्षकांच्या नियुक्तीची योजना काढली. सन १९१३मध्ये महाराजांच्या आदेशानुसार खेड्यांमध्ये मंदिर,चावडी,धर्मशाळा इत्यादी ठिकाणी प्राथमिक शाळा सुरू करण्यात आल्या गावच्या शाळेची जबाबदारी गावावर टाकण्यात आली. गावच्या पाटालाला शिक्षण समितीमध्ये ठेवून त्याला शिक्षण प्रसारण च्या कार्यात क्रियाशील सहभागी करून घेतले. तसेच खेड्यातील सार्वजनिक इमारतींची दुरुस्ती व देखरेखीची कामे पाटील कुलकर्णी व गावकऱ्यांवर सोपवली.

शिक्षकांना वेतन सुरु केले :

सुरुवातीला महाराजांनी प्रत्येक खेड्यात नवीन शाळा काढून त्यावर वतनदार शिक्षक नेमण्याची योजना काढली होती. परंतु ती योग्य न ठरल्यामुळे १९१७ मध्ये महाराजांनी वतनदार शिक्षक पद्धत बंद करून पगारी शिक्षक योजना सुरू केली. जून १९१८ पासून महाराजांनी शिक्षकांची परीक्षा घेण्यास सुरुवात केली शिक्षकासाठी कोल्हापुर येथे अध्यापक विद्यालय काढले. कुशल शिक्षकांसाठी अल्पमुदातीचे प्रशिक्षण वर्ग आयोजनास सुरुवात केली. शिक्षकांसाठी वर्तनुकीचा दाखला व २५ च्या आतील वयाची अट घातली शिक्षक हेच विद्यार्थ्यांचे खरे पाठ्यपुस्तक असल्यामुळे शिक्षक हा सर्वगुण संपन्न असावा असा राजर्षी शाहू महाराजांचा कटाक्ष होता

मोफत व सक्तीचे शिक्षण :

प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याची आवश्यकता का आहे याबाबत महाराजांनी नाशिकच्या सभेत म्हटले की खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या बुद्धीवर व ज्ञानावर जी जड व जुलमी ओझी लादले गेले आहेत ते जुगारून देण्याची शक्ती बहुजन समाजाच्या अंगी येण्यासाठी सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची फार जरुरी आहे. यासाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्या बाबत २४ जुलै १९१७ ला शाहू महाराजांनी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. प्राथमिक शिक्षणाची नियमावली तयार करण्यासाठी शिक्षण तज्ञांची एक समिती नेमण्यात आली. १९ सप्टेंबर १९१७ ला या शिक्षण तज्ञांच्या समितीने तयार केलेल्या नियमावलीवर आधारित सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा खास जाहीरनामा काढून प्रसिद्ध करण्यात आला. वरील कायद्यान्वये शिक्षणास योग्य वयाची मुले शाळेत पाठवण्याची आई-वडिलांवर सक्ती करण्यात आली

तसेच त्यांनी पाठवली नाही, तर त्यांना प्रत्येकी एक रुपया दंड करण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली. या कायद्याची पहिली कार्यवाही चार मार्च १९१८ साली होऊन चिखली, पेटा करवीर येथे पहिली प्राथमिक शाळा काढण्यात आली. महाराजांनी आपल्या संस्थांना १९१८ मध्ये सक्तीच्या व मोफत शिक्षणा साठी एक स्वतंत्र खाते स्थापन केले त्यावर डायरेक्टर आणि एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. महाराजांनी मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा शुभारंभ केल्यानंतर पुढे प्राथमिक शाळांची संख्या वाढत गेली १९१७-१८ मध्ये शाळांची संख्या २७ होती व विद्यार्थींची संख्या होती तर १९२२ मध्ये शाळांची संख्या ४२० विद्यार्थी संख्या इतकी वाढलेली होती.

स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार :

शाहू महाराजांनी मुलांप्रमाणेच मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले. महाराष्ट्रात प्रथम स्त्रियांना शाळेचा दरवाजा उघडून देण्याचे कार्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा वारसा छत्रपती शाहू महाराजांनी सांभाळला. यांनी स्त्री पुरुष उच्च निच्च असा भेद न करता सर्वांकरिता सर्वसमावेशक सार्वत्रिक शैक्षणिक कार्याची चळवळ हाती घेतली. मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरवून महाराज थांबले नाहीत, तर त्यांनी मुलींच्या साठी स्वतंत्र शाळा काढल्या. मुलींचे उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण ज्या शाळेत जास्त जास्त आहे त्या शाळेत शिक्षकांना बक्षीस देण्याची प्रथा त्यांनी सुरू केली.११ ऑक्टोबर १९१९ मध्ये खास आदेश काढून मागास जातीतील स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी लॉजिंग बोर्डिंग सह सर्व व्यवस्था मोफत करण्यात आली. प्राथमिक शिक्षणापासून ते महाविद्यालय शिक्षणापर्यंत मोफत शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. हुशार मुलींना पुढील शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळावे म्हणून त्यांच्यासाठी शिष्यवृत्ती ठेवल्या ११ ऑक्टोबर १९१९ मध्ये अध्यादेश काढून महाराजांनी मागासलेल्या स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी निवास व जेवनाची व्यवस्था संस्थानाकडून मोफत करण्याची सोय केली.

उच्च व व्यावसायिक शिक्षण :

प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणेच राजर्शी शाहू महाराजांनी उच्च व व्यवसाय शिक्षणाला महत्व दिले. महाराजांचे प्राथमिक शिक्षणावर माझा भर होते. मात्र त्यांनी उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले नाही. रयतेमध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची धडपड त्यांची कायम होती. १८८१ मध्ये कोल्हापूर येथे सुरू झालेल्या इंग्रजी शाळेची १८८१ मध्ये राजाराम महाविद्यालय म्हणून रूपांतर झाले. संस्थानाकडून या महाविद्यालयाला ५०००रुपये खर्चासाठी दिले जात. महाराजांनी पुढे १ जून१९१८ मध्ये राजाराम महाविद्यालयाची जबाबदारी आर्य समाजाकडे चालविण्यास दिली .उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना देंनग्या व शिष्यवृत्ती दिल्या. कला, कायदा, तंत्रज्ञान व वैद्यकीय इत्यादी क्षेत्रात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती ठेवला.शाहू महाराजांनी शिक्षणाकडे लक्ष दिले. खेडेगावचा कारभार चालवला जाण्यासाठी पाटील शाळा व तलाठी शाळा सुरू करून पाटील व तलाठ्यांना जमा खर्च कायदे शांतताच व्यवस्था व महसूल विषयक शिक्षण दिले जाईल. तांत्रिक शिक्षणासाठी जयसिंगराव घाडगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट ची स्थापना करून यातून सुतार काम गवंडी काम व लोहारकाम इत्यादी विषयांचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली तसेच शैक्षणिक शिक्षण देणारे इन्फ्रटी स्कूलची स्थापना शाहू महाराजांनी केली.

वसतिगृह योजना सुरु केली :

समाजातील विविध जाती जमातींचे विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहिले याची शाहू महाराजांना खंत वाटत होती. गरीब दलित व मागास जातीतील सामान्य जनतेच्या मुलांना शिक्षणाची इच्छा असते. परंतु त्यांची राहण्याची व जेवणाची सोय नसल्यामुळे ही खेड्यापाड्यातील हुशार मुले शिक्षणापासून वंचित राहत असत. ही गैरसोय लक्षात घेऊन महाराजांनी वस्तीगृह काढण्याची महत्वंकांक्षा जाहीर करून त्याची सण १९०० पासून अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. थोड्याच कालावधीमध्ये कोल्हापुरात विक्टोरिया मराठा बोर्डिंग, जैन वस्तीगृह, लिंगायत वस्तीगृह, मुस्लिम वस्तीगृह, मिस क्लार्क होस्टेल ,दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग, नामदेव वसतीगृह, आर्य समाज गुरुकुल, वैश्य बोर्डिंग, ढोर चांभार बोर्डिंग, शिवाजी वैदिक विद्यालय वस्तीगृह, प्रभू वसतीगृह, सारस्वत वसतिगृह, इंडियन ख्रिश्चन हॉस्टेल इंदुमती वसतिगृह सोमवंशी अर्थ आर्य क्षेत्रीय बोर्डिंग श्री देवांग बोर्डिंग इत्यादी जवळपास वीस वस्तीगृह स्थापन केले.

याच बरोबर महाराजांनी कोल्हापूर बाहेरही वस्तीगृह स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले. नाशिक येथील उदाजी मराठा वस्तीग्रह इमारतीचा १५ एप्रिल १९२० रोजी महाराजांच्या हस्ते पायाभरणी समारंभ पार पाडला या वस्तीगृहाला पंधरा हजार रुपयांची देणगी महाराजांनी दिली. १९२०मध्ये अहमदनगर येथील श्री छत्रपती करवीर चौथा शिवाजी महाराज मराठा बोर्डिंग ला महाराजांनी १५००० रुपये देणगी म्हणून दिले. नाशिक येथे वंजारी समाज वस्तीगृह स्थापन केला. नाशिक येथेच१९१९ मध्ये श्री शाहू छत्रपती बोर्डींग महाराजांनी चालू केले. नागपूर येथील चोखामेळा वस्तीगृह पाच हजार रुपये महाराजांनी देणगी दिली. १ डिसेंबर १९२० रोजी पुणे येथे ताराबाई वस्तीगृह

महाराजांनी स्थापन केले. शाहू महाराजांनी समाजात ज्ञानदानासाठी वस्तीग्रह स्थापनेची जी चळवळ उभी केली तिच्या पाठीमागे महाराजांच्या मनात सर्वसामान्य माणसांविषयीची करुणा होती.

शेती सुधारणा :

शाहू महाराजांनी आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात शेतीला प्राधान्य दिले शेतीतील उत्पन्न वाढविल्याशिवाय शेतकरी सुधारणार नाही आणि शेतकरी सुधारल्या शिवाय देशाचा विकास होणार नाही. असे ते म्हणतात येथील शेती निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे त्या ओलिताखाली आणण्याची गरज होती. यासाठी ३फेब्रुवारी १९०२ रोजी पाटबंधारे विषयी धोरण जाहीर करून शेतीला कायमस्वरूपी पाणीपुरवठा करण्यासाठी आपत्कालीन, दीर्घकालीन उपायोजना आखण्यास सुरुवात केली. १९०२ मध्ये पाटबंधारे विभागातर्फे केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे १९०७ मध्ये भोगावती नदीवर त्याकाळचे भारतातील सर्वात मोठे धरण बांधण्याचे निश्चित करून प्रत्यक्षात १९०९ मध्ये बांधकाम सुरुवात केली. १९१७ पर्यंत या धरणाचे काम बरेच पूर्ण होऊन यावर २६ लाख रुपये खर्च करण्यात आला होता. अर्थिक संकटामुळे महाराजांनी हे काम बंद केल्यामुळे पुढे त्यांच्या पश्चात छत्रपती राजारामने हे पूर्ण करून हरितक्रांती घडवून आणली. शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी पाणी पुरवठ्याची सोय केल्यानंतर आधुनिक अवजारे, बी-बियाणे कीटकनाशके, यांचा शेतकऱ्यांनी वापर करावा म्हणून कोल्हापुरात १९१२ मध्ये शेती संस्था स्थापन केली. यामध्ये सुधारित शेती उपयोगी अवजारांचे केंद्र उभारण्यात आले. जनतेला चांगल्या शेतीमालाची व जनावरांची माहिती व्हावी यासाठी प्रदर्शने भरविण्यात आली. खेडेगावातील शाळांमधून शेती विषयक शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. यामध्ये चहा, कॉफी, रबर राळ,ताग बटाटे, इत्यादी नवीन पिकांची लागवड करण्यात आली. शेतीला पूरक व्यवसाय असावे याचाही उल्लेख महाराज आपल्या भाषणातून करत असतात त्या संबंधी विचार व्यक्त करताना महाराज म्हणतात कृषी कर्माबरोबर पशुपालन व रक्षण यांचाही संबंध येतो याकरिता आपल्या पशुपालनासाठी पुष्कळ काम करायचे आहे. असे महाराज आपल्या भाषणामध्ये सांगत असत.

उद्योग निर्मिती :

शेतीप्रमाणेच महाराजांनी उद्योग क्षेत्रातील औद्योगिक सर्वेक्षण करून घेतले होते. त्याच्या आधारावर त्यांनी अनेक उद्योगधंदे सुरू केले. १९०४ मध्ये महाराजांनी डी. एस. शाळीग्राम या व्यक्तीची इंडस्ट्रियल इन्स्पेक्टर म्हणून नेमणूक केली. जंगल संपत्तीवर आधारित शाळेग्रामने सुगंधी औषध तेल उद्योग व कास्टार्क तेलउद्योग या तेलाचे उत्पादन सुरू केले. १९०५ सालापर्यंत संस्थांनात सुगंधी तेल उद्योग, मधुमक्षिका पालन उद्योग, सुती कापड उद्योग सुरू केले.१९०६ मध्ये महाराजांच्या प्रेरणे दि शाहू छत्रपती स्पिनिंग आणि विव्हिंग मिल्स या गिरणीची स्थापना करण्यात आली. या उद्योगासाठी ५०हजार रुपये भांडवल जागा, पाणीपुरवठा इत्यादी उपलब्ध करून देऊन संस्थानातील शेकडो लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली.

महाराजांच्या प्रेरणे संस्थांमध्ये अनेक जिनिंग फॅक्टरी स्थापन झाल्या. १९१२-१३ साली विव्हर्स असोसिएशनची स्थापना झाली. या संस्थेला धंद्यात नुकसान आल्यामुळे जे विणकर गाव सोडून चालले होते अशांना महाराजांनी या संस्थेची सभासद करून घेतले. तसेच या विणकरांनी गाव सोडून जाऊ नये म्हणून त्यांना बिनव्याजी कर्ज दिल. महाराजांनी वरील सर्व उद्योगासाठी प्रशिक्षित कामगार तयार व्हावेत म्हणून राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल ची निर्मिती केली. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात कच्च्या मला अभावी किलोस्करवाडीच्या कारखान्याचे कृषी अवजारे तयार करण्याचे काम थंडावले होते अशा प्रसंगी महाराजांनी संस्थानातील किल्ल्यांवरच्या तोफा त्यांना देऊन उत्पादन चालू केल्यास मदत केली असताना उद्योग वाढवेत व जनता उद्योगशिल व्हावी यासाठी शाहू महाराजांनी प्रयत्न केले होते.

व्यापार :

शेती व उद्योगाच्या विकासाला प्रगतिशील बाजारपेठेची आवश्यकता असते त्याशिवाय उत्पादित मानाचा खप होणार नाही ही ओळखून महाराजांनी व्यापार केंद्रे निर्मितीवर भर दिला. कोल्हापूरचा मूळ चांगला असतो हे महाराजांनी ओळखले. यासाठी व्यापार वाढवा, बाहेरचा पैसा सुद्धा संस्थानात यावा व शेतकऱ्यांचाही फायदा व्हावा या उद्देशाने महाराजांनी १८९५ मध्ये शाहूपुरी व्यापारपेठेची स्थापना केली. या पेठीचीची वाढ होण्यासाठी मुंबई व पुण्याकडील व्यापारी व भांडवलदारांना कोल्हापूर पेठेत आणले. १८९९ मध्ये निपाणीच्या व्यापाऱ्यांना कागल मध्ये बोलवून व्यापार करण्यासाठी सवलती देऊ केल्या.महाराजांनी १९१७ साली शिरोळ रेल्वे स्टेशनच्या जवळ एक नवी बाजारपेठ स्थापन केली. महाराजांनी आपले जनक वडील जयसिंगराव घाडगे यांच्या स्मरणार्थ नव्या बाजारपेठेचे नाव जयसिंगपूर असे ठेवले.भोगावती नदीवर बांधलेल्या धरणाच्या पायथ्याशी नवी वसाहत (राधानगरी) स्थापन केली होती, महाराजांनी व्यापाऱ्यांना तेथे जाऊन उद्योग सुरू करावेत

म्हणून कर्जाऊ रकमा दिल्याच्या नोंदी सापडतात महाराजांच्या या धोरणामुळे १८९४-९५ मध्ये संस्थानाची असणारे सहा लाख रुपये निर्यात पुढे तीस लाख रुपये पर्यंत गेली.

दुष्काळ निवारण :

राजर्श्री शाहू महाराजांच्या कारकीर्दी सण १८९६-९७, १९९९-१९०० आणि १९१८-१९ या काळात दुष्काळ पडले होते. संस्थानांमधील शिरोळ व रायबाग या भागात दुष्काळाची तीव्रता भयानक होती. महाराजांनी दुष्काळाच्या काळात भास्करराव जाधव यांच्याकडे दुष्काळ आयुक्त म्हणून जबाबदारी देऊन खास खाते व अधिकाऱ्यांची नेमणूक केलेली. अधिकाऱ्याने कठोर कर्तव्य पालन करावे यासाठी त्याला कडक शब्द सूचना देण्यात आल्या.दुष्काळी कामावरच्या मजुरांची आणि कुटुंबीयांची योग्य काळजी घेण्यात आली होती. मजुरांची शोषण होऊ नये त्यांना योग्य वेतन मिळावे दुष्काळी कामें व्हावीत, इत्यादी संबंधी खबरदारी घेतली जात असे. त्याला व विहिरी खोदायी, खडकांची दुरुस्ती, तसेच एक मोठा धरण प्रकल्प याच काळात घेण्यात आले. जनतेला कर्ज देणे, दुरे पोसणे जनावरांना चारा पुरवने सरकारी जमीन चालण्यास देणे इत्यादी उपाययोजना महाराजांनी केल्या. अपंग निराधार वृद्ध आहेत अशासाठी राहण्याचे व जेवण्याची सोय व्हावी म्हणून ठिकठिकांणी आश्रम उभा केले. दुष्काळी कामावर आपल्या आई-वडिलांबरोबर असलेल्या लहान मुलांसाठी बालकालये उभारली. त्यांच्यासाठी दूध व खाऊची मोफत सोय केली. नोकरचाकरांनाही महागाई भत्ता दिला. १८९५ ते १९०० या काळातील दुष्काळ निवारण, शिक्षण व विकास इत्यादी क्षेत्रात महाराजांनी केलेल्या कामगिरीबद्दल, केम्ब्रिज विद्यापीठाने १९०२ मध्ये त्यांना डि. लीट. ही सन्माननीय पदवी प्रदान केली.महाराजांनी दुष्काळ पीडीतांच्यासाठी मानवेतच्या दृष्टिकोनातून केलेल्या अजोड कार्याची ही जणू पावतीच आहे.

सारांश :

सामाजिक क्रांती शिवाय आर्थिक क्रांती व्यर्थ आहे .हा विचार छत्रपती शाहू महाराजांनी नुसता बोलून नाही तर प्रत्यक्ष आपल्या कृतीतून दाखऊन दिला.महारााष्ट्राला लाभलेल्या अनमोल क्रांती रत्नामध्ये,सामाजसुधाराकांमध्ये शाहू महाराजांचे कार्य हे महत्वाचे आहे.शिक्षण ,अस्पृश्यता निवारण,गरिबी निर्मुलन,व्यापार,उद्योग,असा चौफेर सुधारणा घडउन बहुजन समाजाला मानाने जगण्याची संधी करून देणारे ते जनते राजे होते.प्रत्येक सुधारणेची सुरवात स्वतापासून करावी या प्रमाणे महाराजांनी कार्य केले आहे.

संदर्भ साधने :

१. फडके.य.दी,राजर्षी शाहू महाराज व लोकमान्य टिळक,श्रीविद्या प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १९८६, पृ.५४
२. डॉ.गव्हाणे किशोरकुमार, डॉ.शिंदे.एस.पी, एज्युकेशन पब्लिकेशन,औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती २०१४, पृ.१२४
३. भिडे जी.एल.,पाटील.एन.डी,महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास,फडके प्रकाशन,कोल्हापूर,सहावी आवृत्ती,१९९९,पृ.४२
४. गाठाळ साहेबराव,आधुनिक भारत(१८१८-१९७५),कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती, १९९८, पृ.७१
५. फडके य.दी,विसाव्य शतकातील महाराष्ट्र,(१९०१-१९१४),खंड १,श्रीविद्या प्रकाशान,प्रथम आवृत्ती, १९८९,पृ.४६
६. साळुंखे नानासाहेब,शाहूंच्या आठवणी,वृषाली प्रकाशन,कोल्हापूर,५१ वी आवृत्ती,२०२२ ,पृ.१७
७. कुमार नागोराव (संपा),सामाजिक चळवळी काल आज उद्या,खंड ३,समाज विज्ञान मंडळ पुणे,प्रथम आवृत्ती १९८९,पृ.१९६
८. कठारे अनिल,महाराष्ट्रातील समाजसुधारक,विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती २०१४,पृ.२३९
९. डॉ.पवार जयसिंगराव,राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ,महाराष्ट्र इतिहासप्रबोधनी,कोल्हापूर,प्रथमावृत्ती २००१, पृ.७१-८४

■■■

ISSN No. 2394-5990

छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य

प्रा.संजय वामन साबळे
श्रीपराव कदम महाविद्यालय शिरवळ
ई-मेल : sanjaysabale04@gmail.com
Mo.no -9096979402

प्रस्तावना :

भारतीय समाज व्यवस्था ही विषमतेवर आधारित होती.अस्पृश्यता, सामाजिक शोषण यामुळे जाती धर्माचे वर्चस्व प्रस्थापित होते. भारतातील समाजात एक देव, एक धर्म, एक प्रमाणग्रंथ, एक समाज अशी एकात्मता नव्हती. भारतीय संस्कृतीत नीती, अनीती यासाठी जुने धर्मशास्त्र प्रमाण मानले जात होते. शास्त्राबरोबर रुढी परंपरेला महत्व होते. विद्येचे दरवाजे उच्चवर्णीयांना खुले होते. धर्मानी विवीध जातीना नेमून दिलेली वंशपरंपरागत कामे हा समाज व्यवस्थेच्या एकसुत्रीकरणाचा भाग आहे याची लोकांना जाणीवही नव्हती. शुद्रातीशुद्रांना गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागत होते. जातीच्या आधारे सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होत असे. जुन्या चालीरिती, संस्था, तत्वज्ञान याला चिकटुन रहाणे कर्तव्य मानले जाई. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या गोष्टीला विरोध केला जात नसे. सर्व जीवनावर धर्मांचे नियंत्रण होते. त्यामुळे परिवर्तनाची कल्पना सहज मान्य नव्हती. तसेच आपल्या समाजात एकात्मताही निर्माण झाली नाही. परकिय आक्रमण होतच राहिले मात्र त्याला एकजुटीने प्रतिकार होऊ शकला नाही. १९ व्या शतकापर्यंत ही स्थिती अशीच चालू होती. समाजात अस्थिरता होती. जातीसंस्था, परंपरागत रुढी, धार्मीक व आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर होती. ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्र या वर्णव्यवस्थेवर आधारीत समाज व्यवस्था होती. ब्राम्हणांचे वर्चस्व मोठ्या प्रमाणावर होते. धर्माच्या नावाखाली लोकांवर अन्याय होत होते. शुद्रांना कोणतेच अधिकार नव्हते व बाल विवाह पद्धती रुढ होती. विधवा पुनर्विवाहाला विरोध

होता. विधवेला कोणत्याही धार्मिक, सामाजिक कार्यात पुढे येण्यास बंदी होती. अशा प्रकारची स्थिती संपूर्ण भारतात होती. ही स्थिती ब्रिटीशांचे आगमन होईपर्यत अशीच चालू राहीली. ब्रिटीश राजवट जेव्हां भारतात प्रस्थापित झाली त्यानंतर भारतातील समाज जीवनावर त्याचा परिणाम होण्यास सुरुवात झाली. इ.स. १८१८मधील पेशव्यांच्या पाडावानंतर ख-या अर्थाने ब्रिटीश स्थिरावले. सातत्याने होणा-या युध्द संघर्षाला काही काळ शांतता लाभली. या पाश्चिमात्यांचा भारतीय समाजाशी संपर्क होवू लागला. यातूनच नविन आचार, विचार, भौतिक प्रगती, वैचारीक प्रगल्भता याला प्रारंभ झाला. पाश्चात्य शिक्षणाने नवशिक्षित पिढी निर्माण होवू लागली. पाश्चिमात्यांची संस्कृती, त्यांनी केलेली प्रगती, स्वातंत्र्यता, मानवता, समानता, आधुनिक विचार आणि तत्वे याचे ज्ञान व माहिती शिक्षित युवा पिढीला होवू लागली. अशा आचार विचारांच्या संपर्कात आल्याने भारतातील नविन तरुण पिढीच्या जीवनावर, समाजजीवनावर परिणाम घडून आला. समाजातील स्थितीचा अभ्यास, अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा याचे ही ज्ञान त्यास मिळू लागले. आणि ही पिढी धार्मिक सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याकडे वळली. यातूनचधार्मिक, सामाजिक सुधारणा चळवळीला गती प्राप्त होवू लागली. त्याचे पडसाद बंगाल नंतर सर्वप्रथम महाराष्ट्रात उमटले आणि सामाजिक चळवळी उभ्या राहिल्या.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या विबोधतेचा काळ म्हणून आपण 'फुले, शाहू, आंबेडकर' कालखंडाकडे पाहतो. आधुनिक महाराष्ट्राला त्यांच्यासारख्या सुधारकांकडून आणि त्यांच्या विचारांच्या अनुयायांकडून पुरोगामित्वाचा वारसा मिळाला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात समाजसुधारकांची मांदियाळीच निर्माण झाली. या मांदियाळीत राजर्षी शाहू महाराजांचे वेगळेपण प्रकर्षाने जाणवते. छत्रपती असूनही समाजक्रांतिकारक बनलेला, आपल्या राजदंडाचा वापर जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी करणारा असा हा लोकराजा होता. आपले छत्रपतिपद, अधिकार, हे आपल्या समाजाला उन्नत करण्यासाठी वापरणाऱ्या शाहु महाराजांच्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत. त्यांच्या प्रत्येक पैलूतून दीनदुबळे व शोषित घटकांबद्दलची तळमळच प्रतित होते. मग, ते मागासवर्गीय असोत, भटके विमुक्त असोत किंवा स्त्रीवर्ग असो किंवा सर्वच बहुजन असोत. राजर्षी शाहूंच्या परिवर्तनवादी विचारांच्या संकल्पनेत व्यापक सामाजिक समतेची उत्स्फूर्त जाणीव होती. या जाणिवेतूनच समाज उद्धाराचे कार्य हाती घेतले.

समाज उद्धाराची प्रेरणा :

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी म्हटल्याप्रमाणे अगदी सुरवातीच्या जीवन काळात छत्रपती शाहूमहाराज यांच्यावर देखील प्रचलित हिंदू संस्कृतीच्या अच्यारधर्माचे संस्काराचा प्रभाव पडला होता.मात्र असे असले तरी अस्पृश्यांविषयी द्वेष त्यांच्या मनाला कधीही शिवला नाही.अगदी राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली तेव्हाही आमचे प्रजाजन सुखी समाधानी असावे आणि त्यांच्या उत्कर्षाची सतत अभिवृद्धी होत जावी अशी भावना छत्रपती शाहूमहाराजांनी व्यक्त केली होती. वेदोक्त प्रकारनाप्रसंगी वर्णवर्चस्ववाद्यांच्या दांभिकपानाचे चटके प्रत्येक्ष शाहू महाराजांनाही बसले.कारण मराठ्यांच्या राजालाही शुद्र संबोधून त्यांच्याच राज्यातील वरिष्ठ संवर्नानी हिणवले होते.यामुळे अशा वर्चस्ववादी ब्राम्हन्यवादाविरूध्द शाहूमहाराज यांनी उघड भूमिका घेण्यास सुरवात केली.यावेळी अनेक संघर्षही करावे लागले. ज्या वर्णवर्चस्ववाद्यांमुळे शुद्रातीशुद्रांना पशुतुल्य जगण्यास भाग पाडले होते त्यांच्या वेदना महाराज जवळून समजू शकले आणि त्यातूनच शुद्रातीशुद्रांना प्रथम मानसिक आणि सामाजिक गुलामीतून बाहेर काढले पाहिजे अशी धारणा महाराजांची झाली. १९१८ सालापासून सत्यशोधक चळवळ,ब्राम्हणेतर चळवळ, अस्पृशोधाराची चळवळ यातून महाराजांच समाजउद्धाराचे कार्य अधिक गतिमान झाल्याचे दिसून येते.

छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य :

१. शिक्षण :

१८ व्या शतकामध्ये शिक्षण हि उच्च वर्णीयांची मक्तेदारी होती.यामुळे बहुसंख्य बहुजन वर्ग हा अज्ञान आणि अडाणीपणात खितपत पडला होता.शिक्षणाशिवाय अस्पृश्य समाजाची उन्नती होणार नाही हि बाब ओळखुन शाहू महाराजांनी शिक्षणाची व्यवस्था सुरु केली.महार,मांग,चांभार,ढोर या जातींना अस्पृश्य समजले जात होते.या जातीमधील समाजाला शिक्षण दिल्याने धर्म बुडतो असे जाणीवपूर्वक समज निर्माण केला गेला होता.१८९४ मध्ये केवळ १६८ अस्पृश्य विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.छत्रपती शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना शिक्षण देणाऱ्या संस्थांणा आर्थक सहाय्य केले.१९०६ रोजी शाहू महाराजांनी शासन आदेश काढून महार आणि चांभार समाजातील मुलांना शिक्षण देण्यासाठी रात्रीच्या शाळेला मंजुरी दिली.तसेच चांभार व ढोर मुलींच्या शिक्षणासाठी ४ ऑक्टोबर रोजी शासन आदेश काढून मंजुरी दिली.याही पुढे पाऊल टाकत २४ नोव्हेंबर १९११ मध्ये आदेश काढून राज्यातील अस्पृश्यांसाठी मोफत शिक्षणाची तरतूद केली.१९१२ पर्यंत १२ संस्थांची उभारणी केली या सर्व संस्थांमधून त्यावेळी ६३६ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.शाळेमध्ये प्रवेश देताना स्पृश्य अस्पृश्य असा भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांना समानतेने वागवावे असा आदेश मुख्याध्यपकांना काढला.शिक्षणामध्ये पुरुषांच्या इतकेच स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्व दिले होते.जे पालक आपल्या मुलांना शिक्षणासाठी पाठवणार नाहीत त्यांना दरमहा २ पैसे दंड करण्यात आला होता. हा निर्णय क्रांतिकारी निर्णय होता.

२. अस्पृश्यांसाठी वसतिगृह :

पराकोटीची वर्णव्यस्था,जातीव्यास्था यामुळे महार मांग चांभार ढोर या अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या समाजातील लोकांना जरी त्यांची इच्छा असली तरी साक्षर होता येत नव्हते.वास्तविक पाहता त्यांच्यावर लादलेली अस्पृश्यता यातून उत्पन्न झालेली मानसिक दुर्बलता, आर्थीक दुर्बलता यामुळे शिक्षण हि बाब त्यांच्यासाठी दुरापास्तच झाली होती.या बाबीचा गांभीर्याने विचार करून छत्रपती शाहू महाराजांनी अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य करत असलेल्या जॉर्ज क्लार्क यांची कन्या मिस क्लार्क या युरोपियन महिलेच्या नावाने कोल्हापूरमध्ये १९०७ मध्ये वसतिगृह स्थापन केले.या वसतिगृहास ५५ लाख रुपये वार्षिक अनुदानही देऊ केले होते.शिवाय सामाजिक एकोपा वाढीस लागावा यासाठी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी स्थापन केलेल्या व्हिक्टोरिया वसतिगृहात अस्पृश्य आणि अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यासाठी ठराविक कोटा ठेवण्यात आला होता.यामुळे अस्पृश्यांना शिक्षण घेने सुकर झाले.महाराजांनी जातीजातीमध्ये या कार्यास पुढे घेऊन जाणारे कार्यकर्ते निर्माण केले. त्यांना वसतिगृह बांधण्यासाठी मोफत जमिनी उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

३. हजेरी व वेठवरळा पद्धत बंद :

छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्यकारभार हातामध्ये घेतला तेव्हा त्यांना असे निदर्शनात आले कि इलाखे मजकुरी काही जातींची हजेरी दररोज पोलीसपाटलाकडे द्यावी लागत असे,अशा लोकांना गुन्हेगार जाती म्हणून संबोधले जात आसे.या कारणामुळे या गुन्हेगार ठरवलेल्या लोकांना आपला चरितार्थ चालवतानी, समाजात वावरतानी सन्माने जगता येत न्हवते.यामुळे त्यांची मोठ्याप्रमाणात गैरसोय होत असून याचा गैर फायदा गावाचेप्रमुख पाटील कुलकर्णी घेत असत.या जमातींना स्थलांतर करतायेत न्हवते जेव्हा असे लोक गुन्हेगार म्हणून स्थानबद्ध केले जात असत तेव्हा त्यांना आपल्या घर परिवारालाही भेटणे मुश्कील होत होती.यांना दिलेल्या अशा वागणुकीमुळे त्यांची मुलेबाळे घरी उपाशीपोटी राहत असत.छत्रपती शाहू महाराजांनी २७जुलाई

ISSN No. 2394-5990

१९१८ रोजी अस्पृश्य मुक्तीचा पहिला आदेश काढला आणि अस्पृश्यांवर लादलेल्या अमानुष अशी हजेरी पद्धती बंद करण्याचा आदेश दिला.२९ सप्टेबर रोजी आणखी एक आदेश काढला गुन्हेगार म्हणून कपाळावर कायमचा शिक्का असलेल्यागुन्हेगार जाती गट्टेचोर यांची हजेरी महाराजांनी बंद केली.

हजेरी प्रमाने अस्पृश्यांवर लादलेली वेठवरळ हि अमानुष पद्धत होती.या मध्ये गावचे पाटील कुलकर्णी हे अधिकारी जाणीवपूर्वक महारांना अनेक प्रकारची कामे सांगून विनामोबदला राबवून घेत असत.या मधून त्यांची सुटका करण्यासाठी महाराजांनी २६ जून १९१८ रोजी महारा लोकांचे उत्पन्न बलुते खुतामधून कमी करून गावहक्कदार खुतामध्ये समाविष्ट करण्यास सांगितले.

४. महारकिची वतने रद्द केली :

गावच्या पाटील कुलकर्णी यांच्या वतनाप्रमाणे महार जातींनाही गावची वतने दिली जात होती. महार वतने हि पाटील कुलकर्णी यांच्यासारखी प्रतिष्ठेची वतने मानली जात नव्हती.उलट या महार वतनदारांना गावचे पाटील, कुलकर्णी आणि सरकारची यांची कामे करावी लागत होती.महारकीच्या वातणामुळे महार आपले गाव सोडून बाहेर पडू शकत नव्हते.गुलामीची बेडीच एका अर्थाने त्यांच्या पायात पडली होती.म्हणून छत्रपती शाही महाराजांनी २६ जून १९१८ मध्ये आदेश काढून महार लोकांचे उत्पन्न बलुते खुतातून काढून गावहक्कदार खुतात समाविष्ठ केले.यावेळी म्हणावा तेवढा लोकांनी सहभाग दाखवला नाही कारण वतने जाण्याची भीती वाटत होती.यावर उपाय म्हणून महाराजांनी आदेश काढून महारकीचे वतन खालसा करून त्यांच्या जमिनी रयतावा करून त्यांच्या नावे करून दिल्या आणि त्यांना वतानाच्या बंधनातून कायमचे मोकळे केले.

५. मागासवर्गीयांसाठी राखीव जागा :

छत्रपती शाहूमहाराज हे खऱ्या अर्थाने लोककल्याणकारी राजा होते कारण जेव्हा त्यांनी राज्याची सूत्रे आपल्या हाती घेतली तेव्हा प्रशासनातील सामाजिक प्रतिनिधित्वाची असमतोलता त्यांच्या नजरेतून सुटली नाही. ३% असलेले संवर्ण यांचे प्रतिनिधित्व ९७ % होते.राज्यकारभारात ७१ अधिकाऱ्यांपैकी ६० अधिकारी हे संवर्ण होते.खाजगी नोकरदारांमध्ये ५२ पैकी ४५ संवर्ण अधिकारी होते.महाराजांनी आपल्या राज्यातील प्रशासनामधील हा असमतोल दूर करण्यासाठी, होतकरू आणि हुशार ब्राम्हणेतर तरुणांना वाव देण्यासाठी आपल्या जन्मदिनी २६ जुलै १९०२ रोजी आदेश जाहीर केला आणि प्रत्येक विभागाच्या अधिकाऱ्यांना या आदेशानुसार भरलेल्या जागांचा तपशील सादर करणे बंधनकारक करण्यात आले.महाराज केवळ इथेच थांबले नाहीत त्यांनी आपल्या लष्करामध्ये २ महार ,२ मांग आणि शहरातील पोलीस गेटवर १६ महारांची नेमणूक केली.कुलकर्णी वाटणे खालसा करून त्यांच्या एवजी तलाठी पदाची निर्मिती केली ८ ऑगस्ट १८१८ रोजी आदेश काढून या पदांमध्ये अस्पृश्यांना प्राधान्य देण्याचे आदेश दिले.

६. अस्पृश्यता नष्ट केली :

अस्पृश्यता हा भारत देशाला लागलेला काळीमा होता.ज्याचे उच्चाटन करण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळण्याची वाट पहावी लागली १९५० साली अमलात आलेल्या राज्यघटनेच्या १७व्या कलमानुसार अस्पृश्यतेचे उच्चाटन केले.भारताला १९५५ मध्ये या साठी विशेष कायदा करावा लागला.ज्या बाबीसाठी देशाला स्वातंत्र्यानंतरही वाट पहावी लागली ती बाब राजर्षी शाहू महाराजांनी ३० -४० वर्षे अगोदरच करून दाखवली हि गोष्टच त्यांच्या क्रांतिकारकपणाची साक्ष देते.

छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यात सरकारी सेवेत असणारी मराठा आणि इतर लोक हि अस्पृश्यता पाळणारी होती.यामुळे महाराजांनी जाणीवपूर्वक ५ ऑगस्ट १९१८ रोजी आदेश काढून तलाठी पदासाठी अस्पृश्य लोकांमधून नेमणुका करण्यास सांगितले आणि इतर मोठ्या पदावर त्यांच्या पात्रतेनुसार नेमणुका केल्या जाव्यात तसेच कोणत्याही सरकारी नोकरीत नेमणुकीसाठी त्यांच्या अस्पृश्यत्वाचे कारण पुढे करून संधी नाकारल्याची सबब एकूण घेतली जाणार नाही असेही या आदेशात नमूद करण्यात आले होते.अस्पृश्यांची समाजात प्रतिष्ठा वाढावी म्हणून मुलकी खात्यात दाप्तरबंद म्हणून नेमणुका केल्या.दादोबा पवार या अस्पृश्य असलेल्या गृहस्ताला कोल्हापूर म्युनिसिपाल्टीचा चीअरमन म्हणून नेमणूक केली.मदार भंगी या भंगी समाजातील व्यक्तीची कोल्हापूर म्युनिसिपाल्टी कमिटीची सदस्यपदी नेमणूक केली.शिकार हा महाराजांचा आवडता छंद होता या शिकारीच्या खुतामध्ये देखील त्यांनी मांग समाजातील युवकांची नेमणूक केली होती.

शाहू महाराज आपल्या कार्यबद्दल खूप दक्षता घेत होते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे जेव्हा कोल्हापुरात कुस्त्यांचे आखाडे भरवले जात होते तेव्हा आखाड्यात अस्पृश्य पैलवानाला त्याच्या आडनावाने पुकारल्यास (महार,मांग ,चांभार)यामुळे कमीपणाची भावना त्यांच्यात निर्माण होऊ नये म्हणून त्यांनी या समाजातील पैलवानांना प्रतिष्ठित अशी विशिष्ठ नावे दिली होती.यामध्ये महार पैलवानाला जाट,चाम्भारांना सरदार,भंग्यांना पंडित या

नावांनी पुकारले जाई.महाराजांनी हि पराकोटीची मानवी भेदाभेद मिटवण्याचा ध्यासच घेतला होता. यासाठी शाहू महाराजांचा सोनतळी कॅम्प महत्वपूर्ण होता इथे जणू सामाजिक प्रयोग करण्याची प्रयोगशाळाच होती म्हणावी लागेल.१९२० मध्ये भरवलेल्या माणगाव परिषदेस डॉ.बाबासाहेबांना आमंत्रित करून अध्यक्ष बनवले. यावेळी कॅम्पमध्ये येऊन आपल्याबरोबर भोजन करण्याचे विनंती देखील बाबासाहेबांना केली या प्रमाणे या ठिकाणे मोठा कार्यक्रम घेऊन सत्कारही करण्यात आला.

७. स्रीवर्गाच्या कल्याणाचे कार्य :

समाजातील स्रीवर्ग एक प्रकारे उपेक्षित आणि सर्वदृष्ट्या मागासलेला होता पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांवर विविध प्रकारच्या अन्याय अत्याचार केले जात असत. बालविवाह विधवा प्रतिबंध, शिक्षण बंदी, पडदा पद्धती इत्यादी परंपरांनी स्त्रियांचे जीवन असहाय्य आणि परावलंबी बनलेले होते. स्त्रियांच्या स्थिती सुधारण्याचे कार्य प्रथम महात्मा फुलेंनी केले. त्यांनी स्त्री शिक्षणाची सुरू केलेली चळवळ ही स्रीमुक्तीची चळवळ होती. शाहू महाराजांनीही आपल्या संस्थानात स्रीशिक्षणास प्रोत्साहन दिले तसेच त्यांनी स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणारे कायदे पास करून त्यांची समाज व कुटुंबाकडून होणारे पिळवणूक थांबवण्याचा प्रयत्न केला. महाराजांनी जुलै १९१७ मध्ये विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा विधवा पुनर्विवाह कायदा पास केला १२ जुलै १९१९ रोजी कोल्हापूर इलाख्यातील विवाह संबंधी कायदा पास केला या कायद्यानुसार जातीनिर्बंध न पाळता कोणत्याही धर्माच्या मनुष्याशी स्रीला विवाह करण्यास मूभा दिली. विवाह समयी पुरुषाचे वय १८ व स्रीचे वय १४ पूर्ण असले पाहिजे यामुळे बालविवाह वर बंधने आली१८ वय वर्ष पूर्ण झालेल्या स्रीला विवाहासाठी पिता अथवा पालकाच्या संमतीची आवश्यकता राहणार नाही आंतरजातीय विवाह कायदा म्हणजे स्त्री-पुरुषांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे महाराजांचे क्रांतिकारी पाऊल होते २ऑगस्ट १९१९ रोजी महाराजांनी कृरपानाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा पास केला पती व त्याच्या नातेवाईकाकडून स्त्रीचा होणारा छळ यावर या कायद्याने प्रतिबंध घातला गेला कोल्हापूरचे काडी मोडण्याचे नियमही स्त्रियांना संरक्षण देणारे ठरले. महाराजांनी घटस्फोट व वारशाचा कायदा पास केला. घटस्फोटानंतर स्रीच्या अन्न वस्त्र या खर्चाची व्यवस्था पोटगी शिक्षण व संतती असल्यास त्यांच्या ताब्याबद्दलही व्यवस्था या घटस्फोट कायद्याने लावली१७ जानेवारी १९२० रोजी हिंदू वारसाचा कायद्याच्या दुरुस्तीचा कायदा गॅजेटमध्ये प्रसिद्ध केला या कायद्याने सर्व वर्णाच्या अनौरस संततीस पित्याच्या मिळकतीत वारसा हक्क दिला या कायद्याचे दुसरे कलम स्त्रियांच्या उद्धाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले समाजात कनिष्ठ वर्गात देवाच्या नावावर मुली सोडण्याचे प्रथा होती या प्रथेतून जोगतीण मुरळी देवदासी या प्रकारच्या पीडित स्त्रियांचा वर्ग निर्माण झाला अशा स्त्रियांना पित्याच्या संपत्तीत वाटा मिळत नसे कारण त्यांचा मूळ घराशी काही संबंध राहत नाही महाराजांनी देवदासी प्रथा प्रतिबंध कायदा केला या कायद्याने स्त्रियांना आपल्या पित्याच्या संपत्तीत वारसा हक्क मान्य केला थोडक्यात स्त्रियांना कायदेशीर दर्जा अमान्य केला व देवदासी व अन्यायकारी चालीरीतींचा पायाच उखडून टाकला.

७. सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

बहुजन समाजाला ब्राम्हण्यवादी जोखडातून मुक्त करण्यासाठी महत्मा ज्योतीराव फुले यांनी सन १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली वास्तविक हि एक बहुजानुद्धाराची चळवळ होती.शाहू महाराजांच्या काळातही सत्यशोधक चळवळीचे कार्य चालू होते.सत्यशोधक समाजाची बहुजन हितकरी अनेक तत्वे शाहू महाराजानाही भावली होती.याशिवाय वेदोक्त प्रकरण,शंकराचार्यांचा जातीनिष्ठ अनुभव या अनुभवांमुळे महाराजांच्या संवेदनशील मनाला बसलेले तीव्र चटके यामुळे शाहूमहाराज अशा भेदभावाबद्दल पेटून उठल्यानंतर सत्यशोधक चळवळीचे महत्व त्यांना पटले होते.महत्मा फुले यांच्या नंतर सत्यशोधक चळवळीला भक्कम पायावर उभे करण्याचे काम शाहू महाराजांनी केले.त्यांनी घोसरवाडकर इनामदार यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.सत्यशोधक समाजाचे कार्यालय उभारणीसाठी जागा दिली.समाजाच्या पुरोहित शाळेला अनुदान दिले होते .सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून २०० -३०० विवाह घडून आणले.१९१३ मध्ये कोल्हापुरात सत्यशोधक शाळा सुरु केली तिची जबाबदारी विसोजी डोने यांचावर सोपवली होती.महाराजांच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रात सत्यशोधक चळवळीची वाढ झाली १९११ व १९१२ मध्ये रामय्या अय्या वारू आणि डॉ.संतू रामजी लाड यांनी परीषदा घेतल्या.यापुढे देखील सत्यशोधक समाजाचे कार्य चांगल्या स्वरूपात चालू राहिले.

८. ब्राम्हणेतर चळवळ आणि शाहू महाराज :

ब्राम्हन्यवादी दडपशाहीला विरोध करण्यासाठी महात्माफुले यांनी सत्यशोधक चळवळीची स्थापना केली होती.ब्राम्हण वर्गाच्या व्यतिरिक्त बहुजनांच्या हक्कासाठी लढणारी हि पहिली चळवळ होती.१९१७ मध्ये महाराष्ट्रात ब्राम्हणेतर चळवळीची

सुरुवात शाहू महाराजांनी केली.बहुजनांच्या राजकीय हक्कासाठी या चळवळीची स्थापना केली होती तसेच शाहू महाराजांनी चालू केलेली वेदोक्त चळवळ हि दुसरी ब्राम्हणेतर चळवळ होती.सत्यशोधक आणि वेदोक्त या दोन्ही चळवळी एकत्र करून ब्राम्हणेतर या राजकीय चळवळीत रुपांतर शाहू महारजांनी केले.समाज जागृतीच्या अनेक सत्यशोधकी कार्याबरोबरच शैक्षणिक संस्था वसतिगृहे देखील या चळवळीच्या माध्यमातून उभी केली.वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात कर्मठ ब्राम्ह्णयवाद्यांचे वर्चस्व होते ते मोडून काढण्यासाठी शाहू महाराजांनी वृत्तपत्रांना सक्रीय उत्तेजन दिले.या कार्यासाठी अनेक सक्रीय सहकाऱ्यांची मोठी महाराजांनी उभी केली होती.

९. फुले– शाहू –आंबेडकर या त्रयींचा संगम :

महात्मा फुले छत्रपती शाहू महाराज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या तीनही महापुरुषांचे जीवनकाळ भिन्न असले तरी त्यांच्या कार्याच्या विचारांचा संगम एकच होता तो म्हणजे संवर्ण असलेल्या वरिष्ठ वर्गाने लादलेली विभाजनवादाची आणि गुलामगिरीची भूमिका मोडून काढत बहुजन समाजाला उन्नत मार्गावर घेऊन जाणे.

छत्रपती शाहू महाराज यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते स्वतः एका संस्थानाचे राजे असतानाही राजविलासात अडकून न राहता समाजातील दुर्बल घटकासाठी जीवनाच्या शेवटपर्यंत कार्य करत राहिले.म्हणूनच त्यांना सामाजिक लोकशाहीचा आग्रह धरणारा लोकराजा म्हणून ओळखले जाते.

संदर्भ साधने :

१. कुंभार नागोराव,सामाजिक चळवळी काळ आज व उद्या,प्रबोधन प्रकाशन लातूर,प्रथम आवृत्ती १९९४, पृ.२४
२. कठारे अनिल,महाराष्ट्रातील समाजसुधारक,विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती २०१४,पृ.२३९
३. डॉ.गव्हाणे किशोरकुमार, डॉ.शिंदे.एस.पी, महाराष्ट्रातील समजसुधारणेचा इतिहास (१८००–१९६०), एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २०१४,पृ.१४०
४. डॉ.पवार जयसिंगराव,राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ,महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी,कोल्हापूर,प्रथमावृत्ती २००१,पृ.७१–८४
५. गर्गे.स.मा(संपा),भारतीय समाज विज्ञान कोश खंड ४ ,समाजविज्ञान मंडळ पुणे,पृष्ठ.१९०
६. पंडित नलिनी,जातीयवाद व वर्गवाद,लोकव्‍ाङ्मय ग्रुह,मुंबई पृ.७३
७. फडके य.दी,विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र(१९०१–१९१४) खंड १,श्रीविद्या प्रकाशन,प्रथम आवृत्ती १९८९,पृ.५०
८. गाठाळ साहेबराव,आधुनिक भारत (१८१८–१९७५), कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती १९९८ पृ.७२
९. फडके.य.दी,राजर्षी शाहू महाराज व लोकमान्य टिळक,श्रीविद्या प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १९८६, पृ.५४
९. डॉ.गव्हाणे किशोरकुमार, डॉ.शिंदे.एस.पी, एज्युकेशन पब्लिकेशन,औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती २०१४, पृ.१२४
११. भिडे जी.एल.,पाटील.एन.डी,महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सहावी आवृत्ती,१९९९,पृ.४२

■■■

छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे योगदान

प्रा. डॉ. उध्दव मनोहर घोडके
विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
श्रीपतराव कदम महाविद्यालय,
शिरवळ, महाराष्ट्र uddhavmghodake@gmail.com

प्रा. अमोल जगन्नाथ वीर
सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,
श्रीपतराव कदम महाविद्यालय,
शिरवळ, महाराष्ट्र veerradhey@gmail.com

प्रस्तावना :

छत्रपती शाहू महाराज हे पुरोगामी विचारांचे आधुनिक काळातील राजे होते. शाहू महाराजांनी देशातील अनेक सामाजिक विषयात लक्ष घालून जुन्या रूढी, परंपरा, प्रथा नाहीशा केल्या. ज्यामध्ये शिक्षांच्या क्षेत्रावर प्रचंड भार दिला. शाहू महाराजांनी मुलांसाठी वसतिगृहे, शिक्षणातील आरक्षण, मोफत शिक्षण अशा अनेक योजना सुरु केल्या.

शाहू महाराजांकडे संस्थानाच्या राज्यकारभाराची सूत्रे २ एप्रिल १८९४ ला आली. त्यानंतर शिक्षण क्षेत्रातील अनेक समस्यांवर त्यांनी उपाय शोधून त्याची अंमलबजावणी केली. तत्कालीन राज्यव्यवस्थेतील व्यवस्थेवर मत करण्यासाठी दलित व मागासवर्गीय जातींना शिकानात व नोकरीत ५०% आरक्षण लागू केले. आणि नुसते जाहीर न करता खर्या अर्थाने ते करवीर गाझेट मध्ये प्रकाशित करून त्याला शासकीय दर्जा दिला. मुलींसाठी रात्रशाळा सुरु केल्या, मुलांसाठी वसतिगृहे स्थापन केली. प्रत्येक जातीसाठी वेगळे वासातीग्र्हे निर्माण केली. मागास्वर्गीयाना शिकन सुलभ व्यावे म्हणून १५% शिष्यवृत्ती चालू केली. अशापृश्याना मोफत शिक्षण चालू केले. शेतीविषयक माहिती समाजातील शेवटच्या शेतकऱ्या पर्येंत जावी व शेतीविषयक शिक्षण मिळावे यासाठी किंग एडवर्ड अग्री कॅल्चार संस्था चालू केली.

अशा अनेक योजना आपल्या राज्यात राबवून छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रावरती बराचसा खर्च केला.

संशोधनाची अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

०१. छत्रपती शाहू महाराजांच्या शिक्षणाच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.

०२. शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदानावर प्रकाश टाकणे.

संशोधन पध्दती :

या संशोधन अभ्यासात दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. ज्यामध्ये विविध वर्तमानपत्रे, शाहू महाराजांवरील ग्रंथ, पुस्तके, websites यांचा समावेश आहे.

शाहू महाराजांची राजकीय पार्श्वभूमी :

आबासाहेब घाटगे यांचे जेष्ठ सुपुत्र यशवंतराव घाटगे यांना दत्तक देऊन राजगादीवर असवण्याचा आबासाहेबांचा मानस होता. मुंबईचे तत्कालीन राज्यपाल सर जेम्स फर्ग्युसन यांनी या दत्ताकाविधानाला मान्यता दिली. १७ मार्च १८८४ या दिवशी यशवंतराव घाटगे यांचे दत्तकविधान झाले. दरम्यानचा काळ हा यशवंतरावांच्या म्हणजेच शाहू महाराजांच्या शिक्षणाचा काळ होता. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विषयातील ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी त्यांना राजकोट, धारवाड याठिकाणी शिक्षण घेतले. त्यानंतर २ एप्रिल १८९४ रोजी शाहूराजांनी कोल्हापूर संस्थानाच्या राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली.

शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रविषयक मत :

साधारण १८९३ साली शाहू माजाराजनी शैक्षणिक क्षेत्रात लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. ३ एप्रिल १८९३ रोजी राजमा महाविद्यालयातील पारितोषिक समारंभात शाहू महाराजांनी विद्यार्थ्यांना उद्देशून शिक्षणाचे महत्व नमूद केले. कोल्हापुरातील मुलांना पुण्याला उद्योगधंदा करण्यास न जाता कोल्हापुरात उद्योगधंदे चालू करावेत. सरकारी नोकरीच्या मागे जाऊ नये असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. शाहू महाराजांनी विद्यार्थ्यांना वल्ह्यांचा एक संच देऊन त्यांच्या खेळला प्रोत्साहन दिले. संपूर्ण भारतात एक राजे होऊन गेले ज्यांनी शैक्षणिक पातळी तपासण्यासाठी त्यांच्या राज्यकारभारा अंतर्गत येणाऱ्या ठिकाणांना भेटी दिल्या. अज्ञानी, अडाणी, अंधश्रद्धाळू लोकांना चांगल्या प्रवाहात आणण्यासाठी शाहू महाराज कायम संकटातून होते.

गरीब रयतेला आपल्या हक्कांची, कर्तव्यांची माहिती व्हावी त्यासाठी त्यांनी शिक्षांचा प्रसार करण्याचे ठरविले होते. १८८० साली इंग्रजांनी १० वर्षापर्येंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण केले

ISSN No. 2394-5990

होते. त्या धरतीवर म. फुलेंबरोबर कोल्हापूर संस्थानात देखील शाळांकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. १८४८ पर्येंत राज्यात एकूण १२२ शाळा होत्या. परंतु १८४८ पासून कोल्हापूर संस्थानात सरकारी शाळा काढण्यास सहय महाराजांनी सुरुवात केली. त्यानंतर १८५१, १८५४ यासाली देखील शाहू महाराजांनी शाळा चालू केल्या. राज्यातील शाळेत शिकवणारे शिक्षक चांगले निर्माण व्हावेत यासाठी १८६७ साली अध्यापक शाळा सुरु केली.

राजाराम महाविद्यालयात गरीब मुलांसाठी वसतिगृह चालू केले. ते काही काळानंतर बंद केले गेले. कोल्हापूर संस्थानातील पहिले वसतिगृहे १८ एप्रिल १९०१ रोजी सुरु केले. १९०६ साली अस्पृश्य लोकांसाठी रात्रीची शाळा चालू केली. तसेच १९०७ साली याच जातीतील महिलांसाठी रात्रीची शाळा सुरु केली. त्यानंतर अशी अनेक वसतिगृहे चालू केली. जातिव्यवस्थेच्या भेदामुळे प्रत्येक जातीतील मुलांसाठी वेगळे वसतिगृह बांधण्यात आले. पुढे शाहू महाराजांनी राज्यात २१ सप्टेंबर १९१७ साली सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला. १९१७ च्या दरम्यान एकूण ९६ शाळा चालू केल्या. शाहू महाराजांनी शिक्षण खात्यावर प्रचंड खर्च केला. राज्यातील जनतेतून शिक्षणाचा कर भरून घेण्यास सुरुवात केली.

शिक्षण क्षेत्रातील वार्षिक खर्च :

शाहू महाराजांनी १ लाख रुपये इतकी रक्कम हि सक्तीच्या शिक्षण योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी खर्च केले. दरवर्षी १ लाख रुपये एवढी रक्कम शाहू महाराज राज्यातील शिक्षण क्षेत्रावर खर्च करीत असत. १९०६ साली सुरु केलेल्या रात्र शाळेवर दरसाल ९६ रुपये इतका खर्च केला. १९१७ साली सक्तीच्या शिक्षांची अंमलबजावणी सुरु केल्यापासून ते १९२२ पर्येंत सुमारे ३ लाख रुपये या योजनेवर केले. १९१९ साली शालेय साहित्य देण्यासाठी एकूण २५०० इतकी रक्कम मंजूर केली. तसेच काही अस्पृश्य वर्गातील मुलांसाठी ६० प्रतिमहिना शिष्यवृत्ती चालू केली.

निष्कर्ष :

छत्रपती शाहू महाराज हे आधुनिक भारताचे द्रष्टे नेतृत्व होते. लोकशाहीची सारखी राज्यव्यवस्था चालवून त्यांनी जनतेला न्याय दिला. त्यांनी अस्पृश्य, गरीब, वंचित, मागासवर्गातील लीकाना शिक्षांच्या प्रवाहात आणण्याचे काम केले. त्यांनी भारतामध्ये पहिल्यांदा सक्तीच्या शिक्षांचा कायदा आणला. त्यांनी वेगवेगळ्या जातीतील मुलांसाठी शाळा तसेच वसतिगृहे चालू केली. राज्याच्या बजेट मधील काही हिस्सा हा शैक्षणिक क्षेत्रावर खर्च केला. ज्यामुळे सर्वसामान्यांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. शिक्षणाची गंगा खर्या अर्थाने गरीब, अश्पृश्यामध्ये, खेड्यापाड्यांमध्ये नेण्याचे काम छत्रपती शाहू महाराजांनी केले. त्यामुळे भारतातील सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेच्या पायाराचानीत शाहू महाराजांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतरावजी चव्हाण असे म्हणतात कि, शाहू महाराज हा दलितांना न्याय देण्यासाठी उभा राहिलेला, कालसुसंगत समाजप्रबोधनाचे व्रत घेतलेला, विसाव्या शतकातील मानवतावादी मराठी राजा होता.

संदर्भ:

१) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती,पोपुलर प्रकाशन प्रा. लि. २०११

२) कुमार अनिल, राजर्षी शाहू महाराज, मक्मिलन प्रकाशन, ISBN-1403-909628, 2003.

३) Priydarshan.blogspot.com

■■■

छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांनी भौगोलिक परिस्थितीला अनुसरुन केलेला विकास

डॉ. समाधान धर्मा शिंदे
विभाग प्रमुख, भूगोल विभाग,
श्रीपतराव कदम महाविद्यालय, शिरवळ,
ता. खंडाळा, जि.सातारा, महाराष्ट्र
Email : ssamadhanshinde@gmail.com

डॉ. उध्दव मनोहर घोडके
विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
श्रीपतराव कदम महाविद्यालय, शिरवळ,
ता. खंडाळा, जि.सातारा, महाराष्ट्र
Email : uddhavmghodake@gmail.com

प्रस्तावना :

देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करीत असताना त्या देशातील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक असते. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्था ही प्राथमिक म्हणजेच कृषी क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असल्याचे दिसून येते. तसेच सद्यस्थितीचा विचार करता आजही बहुतांशी आपली अर्थव्यवस्था कृषी आधारित असल्याचे दिसून येते. म्हणून देशाच्या विकासाची सुरुवात हा कृषी व्यवसायापासून होतो. त्या अनुषंगाने ग्रामीण भागातील लोक शेतीव्यवसाय, कुक्कुटपालन, पशुपालन, दुधव्यवसाय, मासेमारी इत्यादी कृषी कृषी सलंग्न व्यवसाय करतात. हेच अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक क्षेत्राच्या विकासाचे खऱ्या अर्थाने निर्देशक घटक आहेत .सदर सर्व व्यवसाय व उद्योग हे निसर्गावर व भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात एखाद्या व्यवसाय व उद्योग करण्यासाठी सभोवतालच्या पर्यावरण पोषक नसेल व जो व्यवसाय करायचा आहे त्याला लागणारे प्राथमिक घटक परिसरात उपलब्ध नसतील तर त्या ठिकाणी तो व्यवसाय उद्योग करता येणार नाही म्हणजेच आवश्यक ते भौगोलिक घटक व पर्यावरणीय घटक नसतील तर उद्योग व्यवसायास गतिमानता येणार नाही. कोल्हापूर संस्थांनची भौगोलिक परिस्थिती अतिशय विविधता असलेली आहे याच उपलब्ध असलेल्या भौगोलिक व पर्यावरणीय परिस्थितीचा उपयोग करून छत्रपती शाहू महाराजांनी करवीर संस्थांच्या विकासासाठी अनेक उपयुक्त योनजा राबविल्याचे दिसून येते .

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अभ्यासाची प्रमुख उदिष्टे खालीप्रमाणे आहेत.

१. छत्रपती शाहू महाराजांनी सुरु केलेल्या कृषी विकास योजनाचा अभ्यास करणे.
२. प्राप्त भौगोलिक परिस्थितीनुसार दुष्काळी व औद्योगिक धोरणाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन हे वर्णनात्मक पद्धतीवर अवलंबून असून त्यासाठी पुस्तके , संदर्भ ग्रंध, मासिके,वर्तमान पत्रे, संशोधन लेख इत्यादी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे .

छत्रपती शाहू महाराजांनी करवीर संस्थांनच्या विकासासाठी केलेले कार्य :

शेती:

ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असून तो मोठ्या प्रमाणात निसर्गावर अवलंबून आहे. ङ्ग्ज्या देशाचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे असे देश जोपर्यंत आधारभूत शेती क्षेत्राचा विकास करीत नाहीत तोपर्यंत आपल्या मर्यादित साधना द्वारे आर्थिक विकासाचा उच्च दर प्राप्त करू शकत नाहीत अशा प्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्व पूर्ण आहेफ१. शेती हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे हे ओळखून शाहू महाराजांनी शेतीचा उद्धार म्हणजेच शेतकऱ्याचा उद्धार, पर्यायाने देशाचा उद्धार या सूत्राप्रमाणे शेतीमध्ये मूलभूत सुधारणा केल्या व प्राथमिक नवीन उद्योगांची शेतीला जोड दिली त्याचबरोबर पारंपारिक उत्पादनाबरोबर व्यापारी शेतीला मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले. तसेच गुळ उत्पादनास प्रेरणा देऊन कृषी आधारित उद्योगांना महाराजांनी चालना दिली. तसेच चहाच्या शेतीचा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक प्रगती होण्यास मदत झाली अशाप्रकारे प्राप्त भौगोलिक परिस्थितीनुसार कृषी व उद्योगाला पूरक अनेक योजनामुळे शेतकऱ्याचा शेतीकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलून व्यवसायिक दृष्टीकोन निर्माण झाल्यामुळे शेतकऱ्याची आर्थिक प्रगती झाल्याचे दिसून येते. यावरून छत्रपती शाहू महाराजांचा शेती व शेती पूरक उद्योगा विषयीचा दूरदृष्टीपणा दिसून येतो.

ISSN No. 2394-5990

दुष्काळी परिस्थितीवर उपाय योजना :

सन १८९६-९७ मध्ये भारत देशासमोर भयानक दुष्काळ आणि प्लेग सारख्या साथीच्या रोगराईचा परिणाम महाराष्ट्राच्या जनतेला ही सहन करावा लागला.तसेच या नैसर्गिक आपत्तीमुळे राज्यातील गावोगावी व शेतीमध्ये गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली.अशा कठीण प्रसंगी शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांना त्यांच्या गावोगावी वं शेतीच्या बांधावर प्रत्यक्ष जाऊन भावनिक आधार दिला. व या आपत्तीवर मातकरण्यासाठी तत्काळ आवश्यक त्या उपायोजना चालू केल्या, दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी शाहू महाराजांनी गुरांना चारा देऊ केला, भूकेल्यांना अन्न व निराधार यांना आश्रय दिला. दुष्काळी कामांच्या योजना आखल्या, रस्त्याना मंजुरी दिली, अशा अनेक योजनेच्या माध्यमातून जनतेला रोजगार उपलब्ध करून दिला. व दुष्काळ व प्लेग या दोन संकटातून जनतेला सुरक्षित बाहेर काढले. परिणामी लोकांचे मनोधैर्य वाढले. अशा नैसर्गिक संकटावर मात करण्यासाठी महाराजांनी जे प्रयत्न केले त्याबाबत असे म्हटले जाते कि 'दुष्काळामध्ये महाराजांची उपयोजना इतकी तातडीची, दूरगामी व सर्वव्यापी होती की दुष्काळा मध्ये भूकबळी पडले नाहीत व त्यावेळी मृत्यूमध्ये सुद्धा भर पडली नाही.'[२]

अशाप्रकारे वारंवार निर्माण होणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीवर शाश्वत उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने शाहू महाराजांनी तत्कालीन भौगोलिक परिस्थितीच्या अनुषंगाने सारासार विचार तलाव, विहिरी व बंधाऱ्यांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर केली. सह्याद्रीच्या माथ्यावर पडणारे पाणी तिथून उगम पावणाऱ्या नद्या पावसाळ्यात दुथडी भरून वाहतात व उन्हाळ्यात मात्र त्या कोरड्या पडतात हे शाहू महाराजांच्या लक्षात आले व महाराजांनी ह्या नद्यांचे पाणी अडवण्याचा विचार केला व उन्हाळ्यात देखील पाण्याची कमतरता भासणार नाही. हंगामी किंवा फक्त पावसाळ्यात पिके घेण्याऐवजी पावसाचे पाणी साठवून वर्षभर पिके घेण्यासाठी भोगावती नदीच्या भौगोलिक परिस्थितीचा आढावा घेऊन राधानगरी या ठिकाणी लक्ष्मी तलाव म्हणजेच राधानगरी धरण बांधण्याचा संकल्प केला. संस्थान मध्ये असणारे भूगर्भशास्त्रज्ञ यांनी परिसराची पाहणी केली त्या ठिकाणीच्या भौगोलिक पर्यावरणाचा, जमिनीचा व भूगर्भाचा अभ्यास करून धरणाची उभारणी करण्यास सुरुवात केली. शाहू महाराजांच्या हयातीत धरणाचे ४० टक्के काम पूर्ण झाले. आपली भूमिका खऱ्या अर्थाने सुजलाम सुफलाम होईल हा आशावाद त्यांनी निर्माण केला. राधानगरी धरण पुढे १९५७ मध्ये पूर्ण झाले व कोल्हापूर जिल्ह्यात हरितक्रांतीची बीजे रुजली गेली.

उद्योगधंदांना प्रोत्साहन :

भौगोलिक परिस्थितीनुसार प्रत्येक भागात वेगवेगळी पिके येतात व त्या पिकांना स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध होणं गरजेचे असते याचा शाहू महाराजांनी दूरदृष्टीने विचार करून संस्थानात छोटे-मोठे उद्योग उभारण्यास प्राधान्य दिले व त्यातूनच शाहू मिलची उभारणी तसेच शिरोळ इचलकरंजी येथे अनेक जिनिंग फॅक्टरीना मदत केली तसेच कागद उद्योग अशा अनेक उद्योगांना शाहू महाराजांनी आश्रय दिला व स्वदेशीचा वापर वाढवला अशा तऱ्हेने त्यांनी परिसरात उत्पादित होणाऱ्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे छोटे-मोठे उद्योग धंद्यांना चालना दिली. महाराजांनी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सन १८८८ पासून करवीर संस्थांनामध्ये औद्योगिक प्रदर्शने भरवण्यास सुरुवात केली त्यामुळे उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर गती मिळाली व लोकांनी त्यातून प्रेरणा घेऊन कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे अनेक उद्योगधंदे परिसरात उभे केले. कोल्हापूर मध्ये आज दिसणारी औद्योगिक प्रगतीची बीजे शंभर वर्षापूर्वीच शाहू महाराजांनी रुजवलेली होती.

निष्कर्ष :

१. प्राप्त भौगोलिक परिस्थितीनुसार कृषी व उद्योगाला पूरक अनेक योजनामुळे शेतकऱ्याचा शेतीकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलून व्यवसायिक दृष्टीकोन निर्माण झाल्यामुळे शेतकऱ्याची आर्थिक प्रगती झाल्याचे दिसून येते. यावरून छत्रपती शाहू महाराजांचा शेती व शेती पूरक उद्योगा विषयीचा दूरदृष्टीपणा दिसून येतो.

२. नैसर्गिक आपत्ती व दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी शाहू महाराजांनी गुरांना चारा देऊ केला, भूकेल्यांना अन्न व निराधार यांना आश्रय दिला. दुष्काळी कामांच्या योजना आखल्या, रस्त्याना मंजुरी दिली, अशा अनेक योजनेच्या माध्यमातून जनतेला रोजगार उपलब्ध करून दिला .व दुष्काळ व प्लेग या दोन संकटातून जनतेला सुरक्षित बाहेर काढले. परिणामी लोकांचे मनोधैर्य वाढले.

३. नैसर्गिक आपत्तीवर शाश्वत उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने शाहू महाराजांनी तत्कालीन भौगोलिक परिस्थितीच्या अनुषंगाने सारासार विचार तलाव, विहिरी व बंधाऱ्यांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर केली.

४. शाहू महाराजांनी दूरदृष्टीने विचार करून संस्थानात छोटे-मोठे उद्योग उभारण्यास प्राधान्य दिले. त्यामुळे उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर गती मिळाली व लोकांनी त्यातून प्रेरणा घेऊन कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे अनेक उद्योगधंदे परिसरात उभे केले.

संदर्भसूची :

१. कुलकर्णी सो. मीना व ब. शि. कुलकर्णी, 'श्री शाहू छत्रपतीचे अर्थकारण', पृ २२८.
२. उद्धव मनोहर घोडके व पाडुरंग किसन लोहोटे 'महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषचे विचार' पृ. १५६ 'संशोधक' पुरवणी अंक २०२२.
३. SalunkheNanasaheb. (2007) Shahunchya Aathvani, Vrushali Prakashan
४. Keer Dhananjay. (1977). Shahu Chhatrapati - Royal Revolutionary. Popular Prakashan, Bombay. 1976

■■■

RAJARSHI CHHATRAPATI SHAHU MAHARAJ: THE ROYAL PATRONISER OF 'KUSHTI' (WRESTLING)

Mr. Rahul Vasant Ingle
Asst. Prof. of English
Shripatrao Kadam Mahavidyalaya,
Shirwal, Tal. Khandala, Dist. Satara
Mob. No.: 9822647623
E-mail Id : rahoolingle@gmail.com

Intoduction :

India was the land of kings and their kingdoms. In India, there were royal families who got the throne by their birth and few king earned their throne by their own prowess. Every king had contributed to their kingdom at their level. Few had wasted their power in highjinks, few had used their power for lovelass of money and power, and few had used their power for the society welfare. Every king was dissimilar than the others. Who had got royalty by birth, mostly enjoyed it because they got it without efforts, and on the other hand who had earned their kingdom, they were known about the value and responsibility of the throne. But some examples are rare in rare that they got the throne not by birth nor they earned by themselves. They gain the throne luck by chance, by adoption and they used their royal power for the society welfare. These types of examples are literally rare in true sense. For instance- Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj, he was not the lineage of the royal family or royal family blood. He was adopted by the Kolhapur Sansthsnik, Royal Bhonsle family from the Ghatge Family. Rajarshi Shahu Maharaj became the ruler without having royal ancestry. Despite of that Shahu Maharaj earned the respect and love from the society because his extraordinary work for the society made him 'Rayatecha Raja' (the king of People)

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj has given his contribution in every aspect of humanity, and social welfare. He was the best ruler to be ruled. He helped in the form of money, education, food, water, employment, and health as well to the needy people. he became the royal patroniser for farmers, untouchables, poor, artists, actors, litterateurs, sculptors, and sports persons especially wrestlers.

Objectives:

The objectives of the research paper as follow:

1) To study the contribution of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj in sports Especially in wrestling.
2) To study the struggle of Maharashtrian wrestlers, particularly after retirement in Shahu Maharaj era.

Methodology :

In the present research paper secondary data has been used, in which biographies of Shahu Maharaj and other topic oriented books have been used.

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj was born on 26th June 1874,inGhatge family. At the early stage of his childhood he lost his parent and in timeward he was adopted by the Queen Aandibai, widow of King Shivaji VI, the Bhonsle dynasty of Marathas. Soon he became the King of the Kolhapur reign. On 02nd April 1894 he became the Chhatrapati in a true sense. On 03rd April 1894 he has given manifesto to his demos of his reign/ kingdom, in which he promised 'welfare state'. And by the period of time he proved himself out right in his manifesto. He had a great physic and smart brain. With the help of smart brain he could

ISSN No. 2394-5990

solved crucial situations like- political crises, religious problems, health issues, casteism and many more, on the other hand with the help of great physic he could keep going his hobbies like hunting, wrestling and at the same time he could worked hard for his kingdom and his demos by travelling in all over his kingdom, travelling to abroad, attending social meetings and gathering.

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj had a keen interest in wrestling. He used to exercise every early morning and had one to one hand with popular wrestles. Thereafter his day set to begin. Meanwhile he went to Rome the diplomatic reason but he deliberately visited to ancient arens of Rome. After learning its particulars he wished to have such arena in Kolhapur and in this way the idea of 'Khasbaugh Maidan' took place. He had built many wrestling arenas in Kolhapur nearby places. He had given exhort and encouragement not only to Maharashtrian wrestlers but other state wrestlers also, particularly Panjabi wrestlers. Many Panjabi wrestlers used to come to Kolhapur for participating into wrestling competition and won the money prizes, Bharjari Feta (turbun) of honor, silver Gadaa besides blessings of ShahuMaharaj. Wrestlers like Chandan wrestler, Rahimbaksha wrestler, Gama wrestler, Imambaksha wrestler, Hasanbaksha wrestler, ShivappaBerad wrestler, Hamdukaka wrestler, GulabMohiddin wrestler and many more wrestlers came into the patronage of Shahu Maharaj.

Rajarshi Shahu Maharaj was deeply involved in wrestling. He has donated more than lakhs rupees for the arenas of wrestling and for the diet of wrestlers like- milk, eggs, chicken-mutton, dry fruit, fruit,etc. he was very strict about the diet and exercise of the wrestlers. Many more time he himself participated in the exercise and gave them coaching. He taught them many tactics of wrestling. Shahu Maharaj had become the patron of more than hundred wrestlers in Kolhapur. He had built many wrestling arenas in Kolhapur like- Plalace Red soil arena, Arena of Bapusaheb Maharaj, Kala Imam Arena, Gangavesh Arena, Ghodanpeer Arena, Bavadekar Arena, Bajaprao Mane Arena, Motibaugh Arena, Dilbahar Arena, NathaGole Arena, Uttareshwar Arena, Dotre Arena, Bodke Arena, Shipugade Arena, Rankala Arena, Mahakali Arena, JunaBudhwarPeth Arena, Babujamal Arena, Mangalwarpeth Arena etc. From these wrestling arenas many inveterate wrestlers came out and earned their name in wrestling ring.

In 1895, Rajarshi Shahu Maharaj has established 'Motibaugh Arena' in which he deliberately stuck a board with the thoughtful message is"The real virtuous person is like that, who has first wealth of health, second wealth of offspring and third wealth of property wealth". There is no doubt, this thoughtful board definitely encouraged the wrestlers.

Rajarshi Shahu Maharaj has done a lot things for wrestling and wrestlers. He had organized a ticket show of wrestling competition not for earning purpose but for the wrestler'swelfare, and diet. He used to run a scheme called 'Hazari Fund' for the wrestler'swelfare. In and used only for wrestlers welfare. Once Shahu Maharaj came to know that after the retirement of wrestler he has to face many problem like- money problem, earning problems, enternal feeding problem, oldage problem etc. So Rajarshi Shahu Maharaj had started pension policy for retired wrestlers, provided many opportunities of employment in police, in office, in security etc. he had done many things for the wrestlers.

Conclusion:

In this way Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj has contributed in sports, particularly in Wrestling. He was the true patroniser of sports, not only sports but sculpture, painting and drama. He was the rare in rare example of 'King of the People'. No one could match his dignity in the terms of social welfare, education, casteism,

patroniser of farmers, wrestler, artist, actor, and litterateurs. His type of king in the past never born and in the future ever born. In the present era, there should be a prominent person like-Rajarshi Shahu Maharaj who come again reset all the wrong customs, and provide a royal patronage to farmers, sports persons, artists, actors, painters, and litterateurs.

Bibliography:

1) Pawar J., ed (2001). Rajarshi Shahu Maharaj Granth. Maharashtra Academy of History, Kolhapur
2) SalunkheNanasaheb. (2007) Shahunchya Aathvani, Vrushali Prakashan
3) Keer Dhananjay. (1977). Shahu Chhatrapati: A Royal Revolutionary. Popular Prakashan, Bombay. 1976
4) Latthe, AB. (1924). Memoirs of His Highness Shri Chhatrapati Maharaj of Kolhapur, Times of India, Press, Bombay, 1924, Vol. II, pp. 452-53

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज

Education and Society

Multidisciplinary Special Issue
September 2022
Part - II

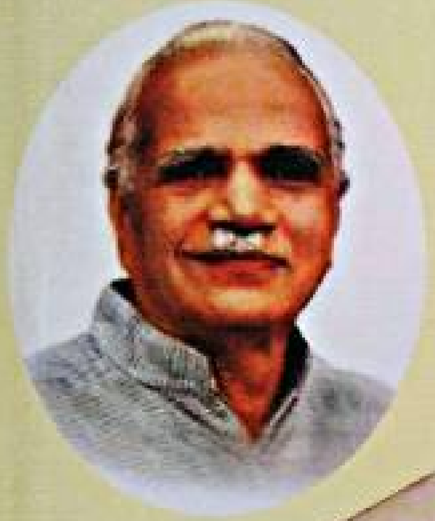

Special Issue
UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Since 1977

Multidisciplinary Special Issue
September 2022
Part - II

The Quarterly dedicated to the policy of "Education for Social Development and Social Development through Education"

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

Index

1. 'Self Help Group (SHG) is an Apparatus of Women Empowerment' with Reference to Sangli District, Maharashtra - Ms. Archana R. Kurane 11
2. A Study on Financial Analysis and Status of Selected Street Vendors in Satara City- Mr. Ajay Dagadu Kate 20
3. Financial Literacy - A Case Study of Satara District in Maharashtra - Prof.(Dr.) Wavare A. K., Dr. Khamkar G. C. ... 30
4. Conservation of Natural Resources and Asset Creation Work in the Gondia District through MGNREGA - Mr.Vijay P. Rahangdale, Dr. Rajeshwar D. Rahangdale 39
5. The Future of Artificial Intelligence in Capital Markets : An Indian Perspective - Lt. Rathod Bhushan Revasing, Dr. Zagade Sunil 48
6. Sustainability in Agriculture through Information : Source Selection and its Dominant Factors - Mehak Kapoor, Dr. Harpreet Singh 56
7. Talukawise Imbalances in the Growth of Primary Agricultural Credit Co-operative Societies in Solapur District - Mr. Dhaygude Ganesh Gorakh 70
8. Impact of Unified Payment Interface (UPI) on Customer Satisfaction - Dr. Swati S. Jagtap 75
9. Determinants of Corporate Dividend Policy: A Review of Literature - Bharat Khurana, L. N. Koli and Venugopalan T. 83
10. Economic Assessment of Kashal Village in Maval Tahsil of Pune District in Maharashtra, India. - Mr. Uddhav Manohar Ghodake, Prin. Dr. Manjushri Bobade, Dr. Bhagwat Bhaurao Gadekar 99
11. Research Study on Tourist Attraction towards India - Mr. Patugade Sandip Anandrao 107
12. Problems and Prospects of Contract Poultry Farmers: A Case Study of Satara District - Miss. Dipali Hindurao Chavan 113
13. An Analytical Study of Implementation of PMJDY Scheme through DBT in Purandar Taluka of Pune District - Dr. Rakesh Suram, Sangita Jagtap 119

Economic Assessment of Kashal Village in Maval Tahsil of Pune District in Maharashtra, India.

Mr. Uddhav Manohar Ghodake
Assistant Professor of Economics, Shripatrao Kadam Mahavidyalaya, Shirwal, Tal-Khandala Dist-Satara, Maharashtra.
Prin. Dr. Manjushri Bobade
Principal, Shripatrao Kadam Mahavidyalaya, Shirwal, Tal-Khandala Dist-Satara, Maharashtra.
Dr. Bhagwat Bhaurao Gadekar
Associate Professor of Economics, B.Y.K. College of Commerce, Nashik, Maharashtra.

Abstract:

Kashal village as part of the rural settlement which can always effect the rural environment of nearby location. Socio status of Kashal village is mostly depended on population structure, occupation and annual Income. Socio condition makes much effect on housing condition, living condition, life style, education, health and other all functions in rural area. The occupation annual income are important elements for Socio assessments of rural population.

The studies was carrying out on the basis of primary data including the field survey with help of questioners and also collect the secondary data from grampanchayat of Kashal village. This paper represent the Economical assessments of Kashal village with help of following parameters like, Population Structure, occupation, annual income & etc.

Key Wards : Field Survey, Spatial Analysis, graphs, Tables and Various statistical techniques.

---

1. Introduction:

kashal village is small village in Maval tahshil. The village kashal is developed with cultural as well as social factors. The main role is to understand this stage of cultural development and its relationship with natural environment.

The survey provides the primary data regarding different aspects of life style of man in the village. Environment has direct impact on village culture. Natural phenomenon directly governs the village setup. Therefore it is very important to study natural phenomenon along with human beings. The government of India and government of Maharashtra continuously try to develop the villages, as the 3/4th of the Indian population lives in this habitat. Government introduces many schemes for people's welfare. Urban people have least contact with villagers therefore it is necessary to visit the village to see the percolation extent of government plans and schemes to find out the problem and finally to conclude the suggestion.

2. Objective:

- To study the Population Structure of Kashal village.
- To understand the Economical aspects of study area.

3. Methodology:

3.1: Data collection:

Data collection has done with the help of the observation, interviews, photos, Google images and field survey. Questionnaires have prepared for obtaining information of solid waste& tin-bin system. However spatial analysis of study area has been done.

Child-Woman Ratio:

$$\text{Child woman Ratio:} \frac{\text{Number of children 5 year}}{\text{Number of woman below 15-45 age group}} \times 100$$

Age-Sex Pyramid:

$$\text{Age-Sex pyramid:-} \frac{\text{Male or Female population or particular age}}{\text{Total population of male or female population}} \times 100$$

Dependency Ratio:

$$\text{Dependency Ratio:} \frac{\text{Child below 14 year age group + Age above 60 year group}}{\text{Population between 15-59 age group}} \times 100$$

While preparing the village survey export the following methodology was applied.

4. Data Sources:

1. Selection of village.
2. Preparing questionnaire and Field visit for filling up of questionnaire and surrounding observation.
3. Processing the data collected through questionnaire. .

5.Socio-Economic assessment of Kashal village:

Economic Assessment is the systematic analysis used during Economic Impact Assessment to identify and evaluate the potential socio-economic and cultural impacts of a proposed development on the lives and circumstances of people, their families and their communities. If such potential impacts are significant and adverse, SEIA can assist the developer, and other parties to the EIA process, find ways to reduce, remove or prevent these impacts from happening. Impacts are potential

changes caused- directly or indirectly in whole or in part for better or for worse by industrial development activities

There are some basic characteristics which are important to understand the socioeconomic condition of village. The characteristics include demographic factors like fertility, morality and migration.

5.1. Age- sex pyramid:

Age sex data determines the age composition in different age group of particular region. If indicates the stage of development that whether the region is developed /undeveloped /developing. It is easy to understand the working capacity of population. Its burden of the present sources. The graph shows that (less than 15 years and more than 60 years) dependent population is maximum indicate domino of working population.

This graph shows that adult people are high in Kashal village. Population between ages 10 to 39 is higher , however it goes down with increasing age. In village kashal . people above age 80 are very less.

Table No. 1: Age sex pyramid

Age sex pyramid		
Age Group	**male%**	**Female%**
0 to 5	2.62	4.66
6 to 10	5.68	4.14
11 to 15	7.42	11.39
16 to 20	8.73	9.84
21 to 25	9.17	9.84
26 to 30	10.91	15.02
31 to 35	13.97	9.84
36 to 40	6.98	8.29
41 to 45	5.24	5.18
46 to 50	3.93	4.66
51 to 55	3.49	8.29
56 to 60	6.55	4.14
61 to 65	5.68	3.62
66 to 70	3.93	2.59
70 to 75	2.62	1.55
76 to 80	1.74	1.03
Above 80	1.31	0

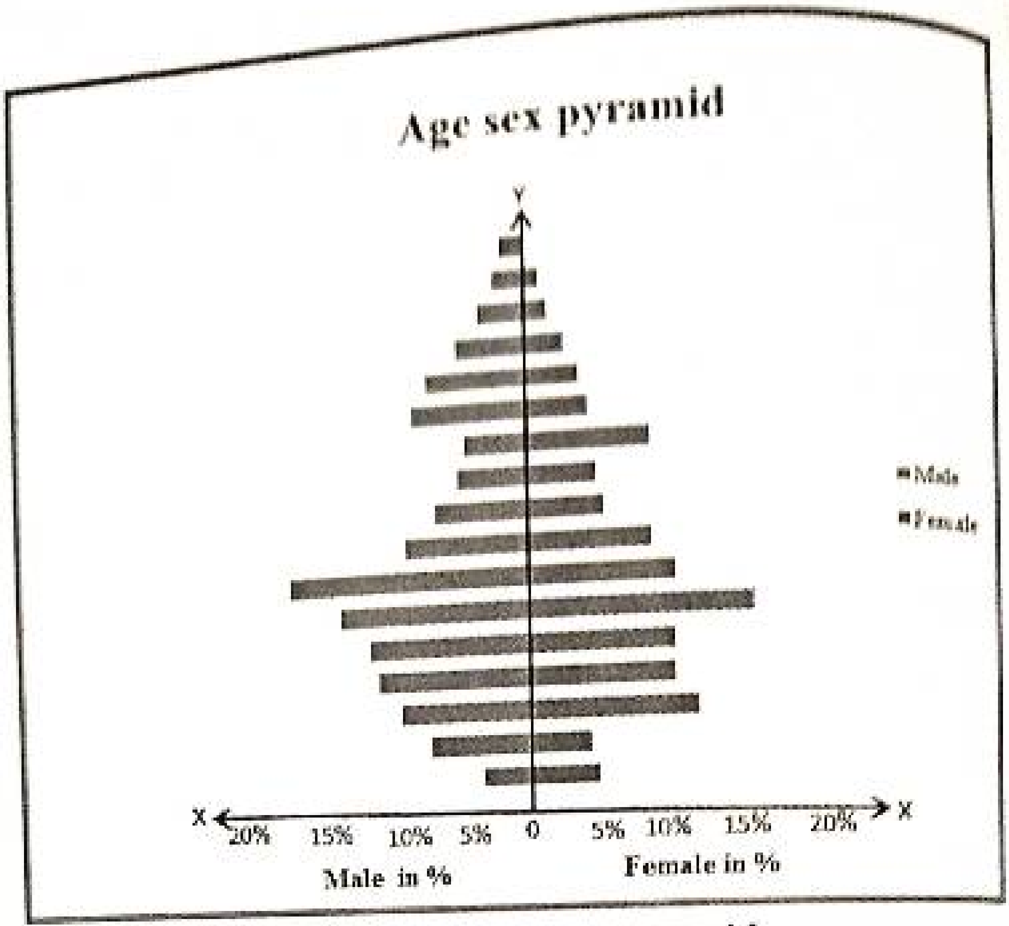

Figure No.1: Age sex pyramid

5.2. Dependency Ratio:

The dependency ratio is an age-population ratio of those typically not in the labor force (the dependent part ages 0 to 14 and 60+) and those typically in the labor force (the productive part ages 15 to 59). It is used to measure the pressure on productive population.

The dependency ratio informs us that there are sufficient people in the working class who can support the dependent population. A lower ratio could allow for example for better pensions and better health care for residents. A higher ratio would indicate more financial stress between working people and dependents. In kashal village 0-14 age group of people male and female is 16 and 20 % respectively and above 60 years older people male and female is 15 and 9 % respectively most of people in 15-59 Age group is male 69 % and female 71 % The Dependency ratio of kashal village is male and female are 44% and 41% respectively.

Table No.2: Dependency Ratio

Dependency Ratio			
Age Group	0-14	15-59	Above 60
Male in %	16	69	15
Female in %	20	71	9

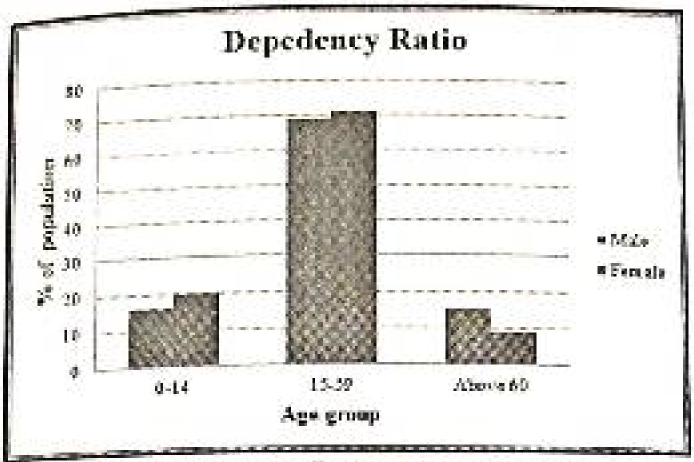

Figure No.2: Dependency Ratio

5.3. Occupation Status:

Most of the people in villages earn their living either through agriculture or handicrafts. Since the land available to each family has remained the same and the number of family members has grown, supporting all of them through agriculture alone is becoming difficult.

People are moving to towns and cities in search of jobs, but these are also not always available partly because they lack the skill and qualifications. 90 % of people is depend on agriculture production and less number of people doing other economical activity like government job, privet gob and business. This is Occupational status in kashal village.

Table No.3: occupation Status

Occupation Status	
Occupation type	Number of people
Farmer	254
Business	5
Job	18

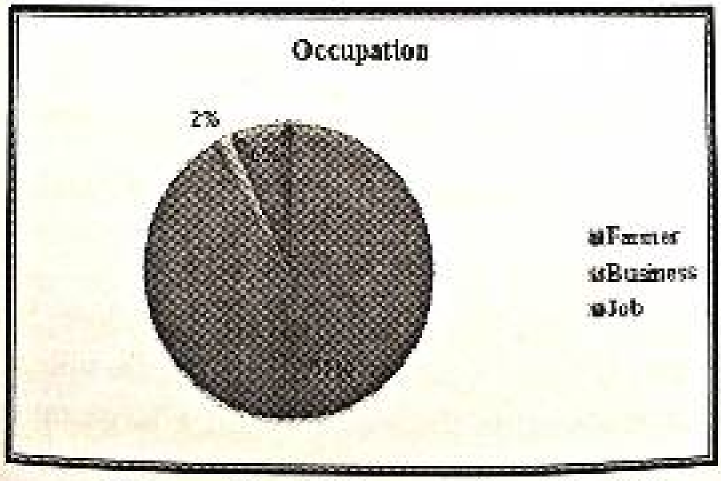

Figure No.3: Occupation Status

5.4. Annual Income Status:

Annual income depends on economic activity. Kashal village most of people engaged in agriculture. Some people who are engaged in agricultural activity earn less than 50,000, however some earn more than 1,50,000. It has been impacted by area of land, irrigation facilities, Agricultural inputs etc. kashal village many Agriculture sideline like animal husbandry , poultry farm that the reason some families annual income above 1 lakh.

In kashal village less number of people are in Government servant and private company worker; this kind of people's annual incomes more than 1,50,000.

Table No.4: Annual Income Status of Study area.

Annual income	No of family
0-50,000	58
50,000-1,00,000	32
1,00,000-1,50,000	18
Above 1,50,000	06

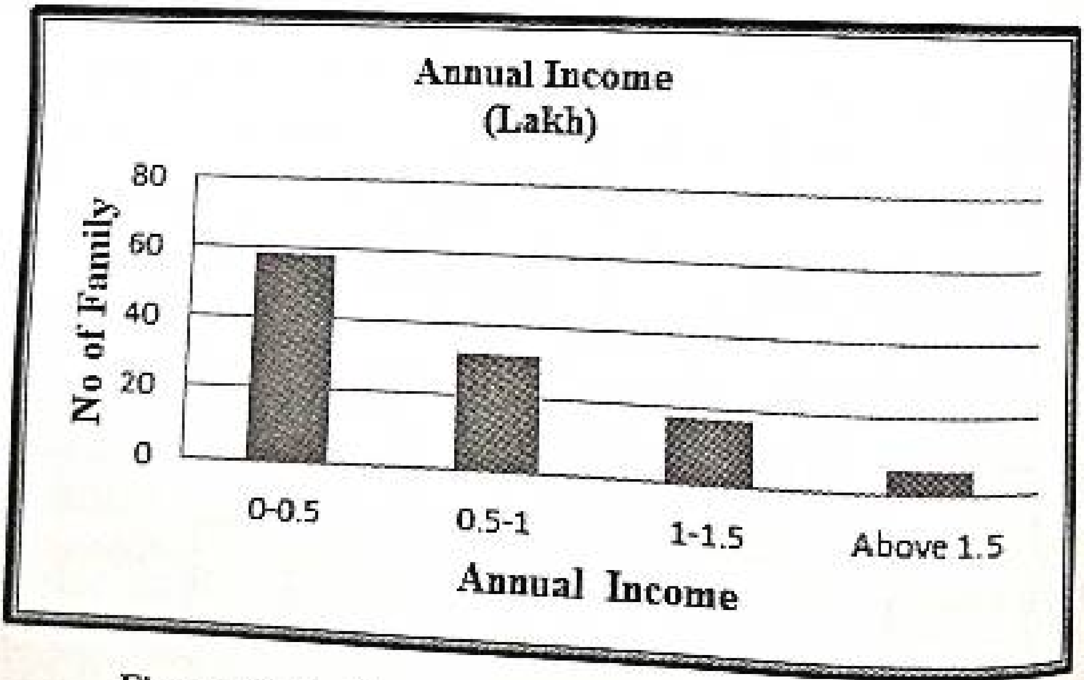

Figure No.4: Annual Income Status of Study area.

5.5.Standard of living :

The standard of living in kashal is medium to low. Some people of kashal blow poverty line. Most of the people in the village are workers, some people are working in their own farm; a large number of people working is small piece of land, which they have inherited or they work in other field . Some of them migrate to cites for work or education purpose.

The service man families have slightly upgraded and medium standard of living.

6. **Conclusion:**

It can be concluded that the village kashal lies in the taluka maval of District pune The village is small and convenient for Economic Survey. Some observations made in the village, which are as follows.

The aims & objectives stated for this study which has be supportively elaborated and interpreted by the many finding and conclusion driven the various ways of this study. The conclusions were elaborated in the following ways.

Adult people are high in Kashal village. Population between ages 10 to 39 is higher , however it goes down with increasing age. In village kashal . people above age 80 are very less. In kashal village 0-14 age group of people male and female is 16 and 20 % respectively and above 60 years older people male and female is 15 and 9 % respectively most of people in 15-59 Age group is male 69 % and female 71 % The Dependency ratio of kashal village is male and female are 44% and 41% respectively. 90 % of people is depend on agriculture production and less number of people doing other economical activity like government job, privet gob and business. This is Occupational status in kashal village. In kashal village less number of people are in Government servant and private company worker; this kind of people's annual incomes more than 1,50,000. This village face number of problems regarding hospital and road transportation. The facilities amenities are not developed to a satisfactory level. A the amenities available in the village are Electricity , Road and primary schools etc. The facility of tap water is available in the village but condition of tap water is not satisfactory level. People ether go personal vehicles. There are number of two-wheelers and four wheelers in the entire village .Public Transport didn't reach today in this village. The village is compactly populated. The people experienced medium to poor economic condition. Farming is the main occupation of the villagers. Women also help in farming . A main crop of the region is Rice. There is heavy rainfall during monsoon. On the other hand there is no primary health centre facility in other seasons in village, Which affects the Social – Economic condition of the village to a large extent. Number of people are migrated to metro cites for occupation purpose. The village has mostly joint family system. Houses are mainly made up of cement concrete sheets and few houses are of mud and stone with Mangalore roofs

7. **Suggestion for Improvement:**

To start primary health centre in village. For easy accessibility,

Roads and transport service should be improved and at least state transport bus should pass through the village. The facility of sanitation and regular water supply be provided. Improvement in irrigation facilities. There is scope to activate the use of solar energy for night lamps on streets as well as in the house but the economic support should be provided but the government. Deferent schemes by the government can be utilize to uplift the agriculture and agro-business in the area. Post office must be made available for the village people.

8. References:

- Economic Growth and Social Equity in Developing Countries. California : Stanford University Press, 1973.
- Society, Politics and Economic Development : A Quantitative Approach, Baltimore : Johns Hopkins Press, 1957.
- Adelman, Irma, and G. Dal ton. "A Factor Analysis of Modernisation in Village India." The Economic Journal, Vol. 81, No, 323 (1971), 563-579.
- Alagh, Y.K., G.S. Bhalla, and S.P. Kashyap. Structural Analysis of Gujarat, Panjab, and Haryana Economies : An Input-Output Study. New Delhi : Allied Publishers, 1980.
- Atchley, William R., and Edwin H. Bryant, eds. Multivariate Statistical Methods Among group Covariations. Pennsylvania : Dowden Hutchinson, 1975.
- Anderson, T.W. An Introduction to Multivariate Statistical Analysis. New York : John Wiley, 1984.
- Azad, K.C., R - Swarup, and B .K, Sikka. Horticultural Development in Hill Areas : A Study of H.P. Delhi : Mittal Publications, 1983. 286.
- Basu, Alaka Maiwade. "Women's Roles and Gender Gap in Health and Survival." E.P.W., Vol. 28, No. 43 (1993), 2356-62.

■

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development
And Social Development through Education

March 2023

Issue-I / Volume- VI

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38

Indian Institute of Education

Prof. J. P. Naik and Dr. Chitra Naik

Founder of the Institute

Education and Society

(Special Issue on the theme of 'Sustainable Development through Social Science and Commerce Perspective' for one day International Conference Organized by LBS College Satara)

Editorial Board:

Prin. (Dr.) Jayasing Kalake, Chief Editor
Dr. Prakash B. Salavi, Executive Editor
Mrs. Shailaja D. Sawant, Secretary

Guest Editors:

Dr. Rajendra Shejval, Dr. Pratibha Chikmath, Dr. Dipak Jadhav, Dr. Pravin Jadhav and Dr. Satish Vyavahare

Publisher:

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38

Contact Numbers: 8805159904, 9834109804
Web-site: www.iiepune.org
Email: educationandsociety1977@gmail.com, iiepune1948@gmail.com

---

Education and Society, the educational quarterly is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune. It is printed at Pratima Mudran, 1-B, Devgiri Istate, Survey No. 17/1-B, Plot no. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 38. It is published by the Editor Dr. Jaysing Kalake at Indian Institute of Education J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38. Opinons or views or satatements and conclusions expressed in the articles that are published in this issue are personal of respective authors. The editor, editorial board and the institution will not be responsible for the same in any way.

Editorial

We are very happy to relased here our another one special Issue on the theme of "Special Issue on the theme of 'Sustainable Development through Social Science and Commerce Perspective' for one day International Conference Organized by LBS College Satara".

Dr. Rajendra Shejval, Dr. Pratibha Chikmath, Dr. Dipak Jadhav, Dr. Pravin Jadhav and Dr. Satish Vyavahare have taken lots of efforts into success the said national conference very sincerely.

This conference covered different important subthemes i.e., Social Values in stimulating organic production involvement in farming, Micro-finance for sustainable development, Agriculture and new Techniques, Sustainable Devleopment for inclusinve Growth, The role fo Social Sciences and Sustainable Devleopment, Evolution and Sustainable Devleopment, Social Psychology and Sustainable Future, Impact of Gendr Discrimination on the instituton of Marriage, Entrepreneurial Skill for Rural enterreneurship etc. This conference expressed the comments on the current issues in social science and commerce management.

All the themes choosen by the college expressed different views on contemporary issues and their solutions. So it is very greatful that the college organized the International conference and contributed in to promotion of the research scholars and academicians. It was very great academic activity. All the best for the future educational activities of the college.

Prof. (Dr.) Prakash B. Salavi
Executive Editor,
'Education and Society',
Indian Institute of Education, Pune

32. Quality of life, Job Satisfaction and Well-Being among Teachers
Dr. Vinayak Madhukar Honmore **230**

---

33. A Study of Investment Behaviour of Teachers in Patan Tahsil
Dr. Bharat Vitthal Patil and Mr. Amol Laxman Mohite **237**

---

34. Sustainable Agriculture Development in India
Mr. Prashant Prakash Deshmukh **243**

---

35. The Role of Entrepreneurial Skills in Rural Development
Dr. Sadashiv Rajaram Bankar **252**

---

36. The Study the Demographic Characteristics in Shrigonda Tahsil of Ahmednagar District
Dr. S. M. Kadam **256**

---

37. Analysis of Farm Size and Farm Mechanization in India
Smt. Swati Pradipkumar Hake and Dr. Mrs. Patil Shakuntala S. **260**

---

38. To Study the Relationship Between Green Marketing and Sustainable Development
Miss. Reshma Prabhakar Jadhav and Prof. B. H. Damji **266**

---

39. Study of Awareness of Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana and Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana amongst Maidservants in Pune City
Vijayalaxmi Kulkarni and Dr. Shubhangi Joshi **273**

---

40. Inequality of Farm Income in Western Maharashtra (India)
Dr. Satish Vyavahare **279**

---

41. Digitalization in Banking Sector
Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar **289**

---

42. Performance of Msme's Sector in India
Dr. Mrs. Sunita S. Rathod and Miss. Archana Tanaji Dabholkar **295**

---

43. Panchgani Hill Station: A Journey from Ecology to Ecotourism
Dr. Pratibha Chikmath **301**

The Role of Entrepreneurial Skills in Rural Development

Dr. Sadashiv Rajaram Bankar
Assistant Professor, Dept. Of. Economics
Shripatrao Kadam Mahavidyalaya Shirwal

Abstract:

The present paper shows the effect of entrepreneurship in rural economy. Entrepreneurship is very important sector in rural economy. Rural entrepreneur has provided opportunities for entrepreneurship in the field of Sugar Industry, Cinema Industry, Hotel Business, Poultry Farming etc. Entrepreneurship development is a key for economic growth and development. Entrepreneurship development has played very important role in achieving the goals of development in self-employment in specific and industrial development as a whole. Entrepreneurship development assists the people to improve their standard of living. The new economic policy that has to be adopted by India in 1991. Developing Entrepreneurship among women have equally important for the all-round development of the country as women comprise nearly 50 percent of the total population of the world. Entrepreneurs are normally considered as agents of change in the socio-economic development of a country. They are also seen as innovators, risk-takers, decision makers and people with a definite vision. They have been different Characteristics as compared to the people accepting jobs or wage employment and also managerial functions.

Keywords: Entrepreneurship, Rural Development, Globalization, India, Employment. Entrepreneur

Introduction:

Entrepreneurship has gained greater significance in the world level under changing scenario. World economy in general and Indian economy in particular is poised for accelerated growth driven by entrepreneurship. As entrepreneur is a person that able to look at the environment and identify the opportunities to improve. The environment resources and implement action to maximize opportunities. (Robert.E.Nelson) It is important to bear in mind the entrepreneurial skills have needed to improve the quality of life for individuals families and also communities to sustain a healthy economy and environment .Taking this into consideration ,The researcher finds each of the traditional definitions its weakness (Tyson , Petrin , Rogers 1994 , P4)

Definition- "An entrepreneur is a person who combines various factors of production processes the raw material, Converts the raw material into a finished product and creates utility in the product and sells the product in the market in order

to earn profit."

Entrepreneurs are considered as the change agents in the socio-economic development of the country. Entrepreneurship is a process of establishing your own business enterprise. Entrepreneur possesses employment generation capacity. Entrepreneur creates employment for himself as well as for others. Entrepreneurship development was in top level during the pre-British era. There was value of the labor and farm was treated as the land of gold. In India Entrepreneurship development is the key of economic growth and development, So Entrepreneurial skills for rural entrepreneurship are Important in Indian Economy.

Objectives:

1. To Study effect of Entrepreneurship in Globalization.
2. To Study the role of entrepreneurship in India.
3. To Study the role of Entrepreneur in economic development in India.

Research Methodology:

This Research Paper is based on Primary and secondary data. Interview of Entrepreneur, Magazines, Books, Articles, Internet etc.

Effect Of Globalization on Entrepreneur:

Globalization means integrating the economy of country with the worldwide economy. Globalization means an expansion of market from local level to global level. The process of globalization is related to economic development. Women entrepreneurship development is an essential part of human resource development in globalization. In the globalization women entrepreneurs are starting business in service-related areas for example retail, public relation or education services. The net earnings in women's owned business are lowest.

In the globalization the governments should played a major role in encouraging women entrepreneurs start up with great ideas women is equally important for their contribution to the national economy. Women in low- and middle-income group with their education and moderate experience in specific line of manufacturing utilized as the modern technology, increasing investments, creating a sizeable employment for others. Globalization has provided opportunities for women entrepreneurship in the field of medicine, hospitality, computer software and Information technology, Beauty parlor and healthcare sports, food fruit and vegetables processing, Banking event management etc.

The development of Women Entrepreneurship has a very high speed in India specially in the rural areas. For Example, In Maharashtra, Sangola Taluka (Solapur district) Mata Balak Utkarsh Pratishtan. Dr. Sanjieenitai Kelkar is successful entrepreneur women. Who is giving not only women entrepreneurship education but also start health care center, other school program, planning self-help group and training marketing and other business. Another example is the successful woman, Indira Nooyi. She is a brilliant corporate woman who started her career in Boston consulting group. Ekta Kapoor who is popularly known as the 'soap queen',

Creative director of Balaji Telefilms has credited for bringing about a revolution in the Indian small screen industry. Neelam Dhavan is managing director India. She is well known figure in IT Industry in India. Dr. Nishigandha Tai Mali who is Ex. President of Solapur Zilla Parishad and she runs her business in Clinic successfully.

Entrepreneurial personality is a very Important for successful Entrepreneur. For example In Maharashtra, Pandharpur Taluka (Solapur District) DVP Udyog Samuh . This samuh is started in pandharpur city. But this samuh has covered very big area in Maharashtra. Abhijeet Patil is successful entrepreneur. DVP means his father's name Dhanjay Vitthal Patil. Who is giving not only men entrepreneurship sugar industry but also start clinic for corona patient, health care center, other business program, planning self-help group and training marketing and other business. Abhijeet Patil is the great personality. Abhijeet Patil is a confident person. Confidence develops an edge over the competitors. Confidence is always impressive and win others. Entrepreneurial personality demands a high-level confidence. Abhijeet Patil is a new innovative and creative person. Innovation quality is very important for new entrepreneur. In India first starting Oxygen project in Corona Period. Abhijeet Patil has a risk bearing ability entrepreneur. Because of Corona period starting 100 bed hospital in own cinema hall. Team building capacity is a key factor for entrepreneurial success. Abhijeet Patil has a quality for Team building, because He has restarted the sugar industry which was closed.

The entrepreneurs are a real growth engine of any economy of the country. The entrepreneurship development has the significant contribution to the economic prosperity of the nation. Nowadays entrepreneurship is known as the growth and development engine of organizations and societies. So, well-known universities of the world have planned on education and developing the entrepreneurial thinking.

Communication is a distinctive skill of an entrepreneur. Effective communication is necessary for achieving positive relationships. An entrepreneur is the leader of the group of workers, managers, suppliers, financiers, advertisers, marketing personnel, government personnel, consultants and consumers. It is a true representative of the entrepreneurial venture.

Abhijeet Patil is the great entrepreneur because He has qualities of an entrepreneur should have like confident person, calculated risk bearing capacity, effective communicator, co-operative, committed goal oriented, true leader in real sense, problem solving and positive attitude person.

Hence, the entrepreneurs are the real growth engine of the any economy of the country. The Entrepreneurship development has the significant contribution to the economic prosperity of the nation.

Findings:

Entrepreneurial skills are important for entrepreneurship. Entrepreneurship is only solution of the growing employment among rural youth. It helps to generate employment for a number of people within their own social system. Entrepreneurs

are the real energy of a nation. Entrepreneur empowerment is a prerequisite for creating a good country. Rural Entrepreneur play a major role in developing the economy and to participate in all stages. They have been the invisible contributors to the production process. Entrepreneurial skill is the core of economic growth and development.

References:

1. Pedhiwal G. L. globalization and entrepreneurship. International Referred Research Journal, ISSN: 0975-3486 vol 22. 2011

2. Indian economy Ruddar datt and sundram ISBN: 81-219-0298-3 S Chand Company Ltd. New Delhi 2009

3. Dr. Aruna Kaulgud, Entrepreneurship Management ISBN; 981-243-147-0 Vikas Publishing House, New Delhi 110014

4. Kumari Soni, Challenges and opportunities for women entrepreneurship in India under globalization. IOSR Journal of business and management. ISSN: 2278-487x. vol 5 issue 2 pp 29-35 2012

आर. एन. आय. फॉर इंडिया नवी दिल्ली
र. नं. - MAHMAR-36829-2010

ISSN - 2229-4929
UGC CARE Listed (Group -I) Peer Reviewed Journal

अक्षर वाङ्मय

फेब्रुवारी 2023

वर्ष तेरावे, पुरवणी अंक ४, खंड. १

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

कार्यकारी संपादक
डॉ. शिवाजीराव देशमुख

प्रकाशक : सौ. रेखाताई नानासाहेब सूर्यवंशी, प्रतीक प्रकाशन
'प्रणव' रुक्मिणी नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर ४१३५१५
मुद्रक: श्री. जे प्रिंटिंग प्रा लिमिटेड १४१६ सदाशिव पेठ पुणे- ४११०३०
साहित्य व वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता: डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी
'प्रणव' रुक्मिणी नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर,
जि. लातूर, ४१३५१५
E-mail : suryawanshinanasaheb67@gmail.com

वार्षिक वर्गणी: रु ५००/-
द्विवार्षिक वर्गणी : रु ९००/-
पंचवार्षिक वर्गणी : रु २०००/-
अंक मूल्य : रु १२५/-

- महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ या नियतकालकाच्या प्रकाशनात अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकेतील लेख लेखांच्या विचाराशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

- या अंकातील लेखातून व्यक्त झालेले लेखकांच्या मतांशी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असं नाही.

ISSN - 2229-4929
UGC CARE Listed (Group -I) Peer Reviewed Journal

21	Decline of Reading Culture in the Era of Digitalization **Alankar Gaikwad , Dr. Ganesh Vijaykumar Jadhav**	79-80
22	Psychoanalytic Study of Chitra Banerjee Divakaruni's *Oleander Girl* **Mr. Ganesh S. Bele**	81-84
23	Use of ICT in Teaching English Literature **Ms. Swayamprabha S. Sarmagdum**	85-87
24	A Study Of Poetry Teaching And The Use Of Audio Visual Materials In Classroom Interaction **Dr. Shinde Ashok Krishna**	88-90
25	A Brief Study on the Impact of Science and Technology on Humans in Future depicted in Dan Brown's Novel *Origin* **Dr Bharat Arvind Tupere**	91-92
26	Use of D-Technology in Teaching of Literature **Asst. Prof. Adate Suryakant Shamrao , Dr. Ujwala Vijay Patil**	93-95
27	Feminist Posthumanism in Manjula Pdmanabhan's Dystopian Novel *Escape* **Prof. (Dr.)Ujwala Vijay Patil**	96-98
28	Reflection on Ruskin Bond: The Eternal Nature Lover **Dr. Poonam Nigam Sahay**	99-102
29	Study of Scope and Limitations of English Language in 21st Century Developing India **Dr. Dattatray Balaso Thorbole**	103-107
30	"Aamhi Doghi" As an Adaptation of Gauri Deshpande's Stories **Dr. Sonali Rahul Pawar**	108-110
31	Teaching English Literature through Film Adaptations **Mr. Mahesh Krishna Mali**	111-113
32	Perception of Emerging Technologies in Modern and Post Modern Science Fiction: A Critical Study **Dr. Umaji Ananda Patil**	114-116
33	A Study of Metaphysical Conceits With Reference To The Facebook Poetry **Miss. Ghorpade Sulbha . D.**	117-119
34	A Study of Pundalik Naik's novel *The Upheaval* in the Light of Ecocriticism **Mr. Balaji H. Karhade**	120-122
35	Use of Technology in Teaching English Subject **Mr. Shivaji Govind Sawant , Dr.R.K.Shelake**	123-125
36	Impact Of Digital Technology On Teaching English Literature **Ms. Nilam Kisan Pawar, Dr. Ganesh Vijaykumar Jadhav**	126-129
37	तकनीकी परिप्रेक्ष्य में अभिव्यक्त "हिंदी काव्य" (फेसबुक, युट्युब, ब्लॉगस्पॉट, व्हाट्सअप, टेलिग्राम के विशेष संदर्भ में) **डॉ . वैशाली सुनील शिंदे**	130-132
38	हिंदी साहित्य और तकनीकी **डॉ गोरख निळोबा बनसोडे**	133-137
39	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में हिन्दी भाषा और साहित्य **प्रा.डॉ.शिवाजी उत्तम चवरे**	138-142
40	हिंदी कथा-साहित्य पर तकनीकी का प्रभाव: विशेष संदर्भ 'मुन्नी मोबाईल' **डॉ संभाजी रामू निकम , डॉ संतोष तुकाराम बंडगर**	143-145
41	प्रौद्योगिकी के बाद रंगमंच का विकास **डॉ. शहाजी शामराव जाधव,**	146-149
42	डॉ. अमरसिंह वधान के निबंधों में चित्रित आधुनिक तकनीक: विशेष संदर्भ- 'भाषा और सूचना प्रोदयोगिकी' **प्रा.मंजुनाथ कोळी, प्रो. डॉ पंडित बन्ने**	150-152
43	राजभाषा हिंदी तथा बैंकिंग तकनीकी **डॉ.मो. मजीद मियाँ**	153-158

आर. एन. आय. फॉर इंडिया नवी दिल्ली
र. नं. - MAHMAR-36829-2010

ISSN - 2229-4929
UGC CARE Listed (Group -I) Peer Reviewed Journal

"Aamhi Doghi" As an Adaptation of Gauri Deshpande's Stories

Dr. Sonali Rahul Pawar
Assistant Professor, Department of English, Shripatrao Kadam Mahavidyalaya, Shirwal , Dist. Satara (Maharashtra)

Abstract:

Gauri Deshpande was the famous short story writer. She is known as an important writer different than her contemporaries during her thirty years of writing period. Gauri Deshpande has presented various layers of the secondary status of women in the male-centred society through her early short stories in a very interesting manner in a volume *Aahe he AseAahe*.She spontaneously tries to and search for the bottom of emotions of human mind in her fiction *AaheheAseAahe*.

Gouri Deshpande stresses in 'Ohoti' that a marriage is a social and legal thing while love is a private thing.A woman notices a grief of slavery in marriage but social status of wifehood does attract her. A woman gets prestige with a marriage – this is a wrong conviction in the minds of both a woman and the society. A woman can get prestige with education and ambition but this idea is not known to the society. So it is not surprising if the woman feels existenceless without marriage and wants to get prestige by marrying. Even the educated and independent women face this dilemma and at last helplessly obey the conventions and consider a husband as a God. A woman is confused because of our marriage institution. This is but natural that a woman has to face such tribulations when mentally she undergoes a change.There are a number of single women protagonists in the stories included in the collection *Aahe He AseAahe.* In 'PausAlaMottha' we meet such an emancipated single woman in the form of Savitri.This story describes the problems created by filial domination and generation gap.

'Film Adaptation' is the transfer of a written work to a film. Literature provides the raw materials for film adaptation to create new visual forms and thematic contents. Here the film "AmhiDoghi" is an adaptation of Gauri Deshpande's two short stories 'Ohoti' and 'PausAlaMottha'. Three of them well explain a search for emotions deep at the bottom of heart. Here modern woman also has the problems, not about food-cloth-shelter but about her existence in this modern world. She has to suffer through mental tribulations but she finds out her own solutions. HerePratima Joshi, the director of the movie has given justice to Gauri Deshpande's short stories through her adaptation of a movie "AmhiDoghi".In this way the technology through film makes the literature easy to reach upto a large number of audience.

Key Terms: Modern, independent,emancipated woman, adaptation of film,mental tribulationsetc.

Introduction:

Gauri Deshpande was the famous novelist, short story writer, poet, translator and freelance writer too. She is known as an important writer different than her contemporaries during her thirty years of writing period. She began her career as a writer of short storiesShe published her selected short stories in a volume *Aahe he AseAahe* in 1986. Gauri Deshpande has presented various layers of the secondary status of women in the male-centred society through her early short stories in a very interesting manner. She spontaneously tries to and search for the bottom of emotions of human mind in her fiction *AaheheAseAahe*."AmhiDoghi" is an adaptation of Gauri Deshpande's two short stories 'Ohoti' and 'PausAlaMottha'.Here Pratima Joshi, the director of the movie has given justice to Gauri Deshpande's short stories through her adaptation of a movie "AmhiDoghi".

The Story 'Ohoti':

In 'Ohoti', the female protagonist 'I' is intelligent, smart and well-educated. She has a live-in-relationship with Ram, a non-Marathi man. The protagonist never likes the social convention of marriage and so opposes the marriage institution. One day her friends, Raja and Vimala inform her that Ram has married NirmalaSanghvi, three months ago. They expect a strong reaction from the protagonist. It means that they are modern enough to accept their live-in-relationship but they don't leave the sense of possession in the man-woman relationship. In *Aahe he AseAahe,* a variety of friends are described by Gauri Deshpande. In the story 'Ohoti', too, the protagonist's friends are mentioned and Raja is one of them. He gets irritated to know that Ram doesn't tell his friend about his marriage. He cannot bear insult, faithlessness and injustice towards her and he suggests her to take a firm decision regarding Ram.

The protagonist ponders over the situation from various angles: 'We had signed an unwritten and unspoken contract that we would not trap each other with any obligations, questions and answers, crying and hysterical scenes.' (31) If the narrator never wants to marry but Ram wants it, he has freedom to marry anybody except the narrator. She thinks that it has nothing to do with their relationship. The man-woman relationship does not involve the right of ownership on each other. Practical but 'moral' values enter into the man-woman relationship through the feelings of possession, expectations, fulfilment, loyalty, honesty etc. without any reason. Then the senses of gratitude, truth, loyalty like expectations take birth out of it. When Ram and the narrator reject marriage

ISSN - 2229-4929
UGC CARE Listed (Group -I) Peer Reviewed Journal

like a practical thing, they keep themselves away from values like loyalty too. They never care for the emotional burden of expectations or gratitude. The protagonist clearly thinks that 'a marriage is a social and legal thing while love is a private thing'. That's why whether Ram marries or not has no impact on their relationship. But what is about its impact on Nirmala? She is a common woman expecting loyalty from Ram. If he keeps the relationship with the protagonist as before it will definitely affect his marital relationship. Ram, whenever he wishes, goes to his wife and also maintains his relationship with the individualistic protagonist for the whole three months. He is happy with the protagonist, a rational and intellectual beloved but at the same time wants a dependant and meek wife to obey him. Thus the name 'Ram' criticizes the dual personality of the so-called ideal men.

The protagonist never wants a prestige of a wife. She does not notice before this news that Ram now never gives her sufficient time as before. So she thinks that nothing will be wrong after this knowledge. She decides that she will not speak or act to create tension in their relationship. Though she says that she has nothing to do with Ram's marriage as he himself has not told her about it, though she manages to get involved in petty little things and tries to recover herself by laughing and avoiding taking decisions, their relationship has begun the countdown (*ohoti*). She gets hurt, no doubt, but she accepts the fact in terms of her values. Is she happy when a woman prefers to live with a man willingly defying the moral system of the society? If her partner is a married one what can be her mental condition? Though she rejects the marriage institution, there is an attraction for marital prestige in her mind. She faces a dilemma:

He takes her [his wife] and not me to his parents. They will be welcomed by his friends but I won't. What a surprise! If I don't want to go to his parents, siblings and friends, why do I get hurt for not gaining these formal rights? Let her be happy in being 'wife' and enjoy its social prestige. After all, I hate to be a wife, criticizing a married woman as a commodity, a tame animal or a parasite (AHAA 32).

She gets shocked to notice that her mind appreciates 'wifehood' which has denied being a 'wife' before. "If I denied being a wife then why do I get disturbed?" She questions herself. 'By such a female protagonist Gouri Deshpande explains the mind of a woman who walks on the path of liberty but cannot overcome the slavery of conventions. She fails completely to free herself from the concept of social prestige' (Athalekar 122).

Gouri Deshpande stresses in 'Ohoti' that a marriage is a social and legal thing while love is a private thing.A woman notices a grief of slavery in marriage but social status of wifehood does attract her. A woman gets prestige with a marriage – this is a wrong conviction in the minds of both a woman and the society. A woman can get prestige with education and ambition but this idea is not known to the society. So it is not surprising if the woman feels existenceless without marriage and wants to get prestige by marrying. Even the educated and independent women face this dilemma and at last helplessly obey the conventions and consider a husband as a God. A woman is confused because of our marriage institution. This is but natural that a woman has to face such tribulations when mentally she undergoes a change.

The Story'Paus Ala Mottha':

There are a number of single women protagonists in the stories included in the collection *Aahe He AseAahe.* In 'PausAlaMottha' we meet such an emancipated single woman in the form of Savitri. She is a rich, spoilt and adamant. She is the lonely child without mother and her father has no sufficient time to look after her. One day Savitri's father brings Amala, a girl of 20 that is six years elder than Savitri to give her company and declares that she is his second wife. Savitri gets shocked and cannot accept Amala as her mother. She never cares for her as she is an illiterate, simple, dependent and meek woman. She always tries to hurt, insult and revolt against her parents. At last she goes to Mumbai, completes her post graduation, gets a job and settles there forever. She never tries to keep contact with her parents. By observing ill-matched unsatisfied married life of her parents she rejects to marry and enjoys her life in its full instead.

In 'PausAlaMottha' we meet a traditional man in the form of Appa. He is a traditional father of Savitri. He gives all comforts of life to her but tries to dominate his young college-going girl instead of maintaining friendly relations with her. As a result adamant Savitri rejects to obey him and leaves home forever. One day her step-mother, Ammi comes to her. She informs her that her father is no more. Appa is so stern that he has prohibited informing Savitri about his death.

In 'PausAlaMottha' we meet a step-mother in the form of Ammi. After her husband's death Amala (Ammi) comes to live with Savitri. Savitri's father gives all his property to Savitri and she has to take care of her mother now. Slowly Savitri accepts Ammi in her life but she hates Appa for marrying a girl of her age. Ammi informs Savitri that her father has married because she was an orphan girl suffering from leukemia. Savitri is astonished to know that actually Amala is the daughter of her father's friend. After her father's death, Appa marries Amala and brings her home to give Savitri a company. Savitri actually fails to enjoy the company of Ammi. Her father too never utters a single loving or caring word for Amala. But Amala has a great respect for her

husband as well as a great love for Savitri who always looks down upon her. At the end of the story Savitri feels sympathy for her and when Ammi dies Savitri breaks down over her complete filial loss. Though we feel that Savitri is arrogant, her emotional and sensitive nature is disclosed thus at the end. Thus 'PausAlaMottha' describes the problems created by filial domination and generation gap.

The Film 'Aamhi Doghi' As An Adaptation:

'Film Adaptation' is the transfer of a written work to a film. Literature provides the raw materials for film adaptation to create new visual forms and thematic contents. Here the film "AmhiDoghi" is an adaptation of Gauri Deshpande's two short stories 'Ohoti' and 'PausAlaMottha'.PriyaBapat and MuktaBarve gave justice to their main roles of 'doghi', step mother, Amla and daughter, Savitri. The role of Ram is presented by Bhushan Pradhan.KiranKarmarkar is in the role of Savitri's father. At the end, Ammi dies and Savi finally cries for the first time in her life and opens herself up to others, as she did with Ammi. The story is the same but acting we must watch on the screen. In this way it is a Marathi feminist film produced by Puja Chhabria and directed by Pratima Joshi.

Conclusion:

Gauri Deshpande was the famous short story writer. She is known as an important writer different than her contemporaries during her thirty years of writing period.Gauri Deshpande has presented various layers of the secondary status of women in the male-centred society through her early short stories in a very interesting manner in a volume *Aahe he AseAahe.*She spontaneously tries to and search for the bottom of emotions of human mind in her fiction *AaheheAseAahe.*"AmhiDoghi" is an adaptation of Gauri Deshpande's two short stories 'Ohoti' and 'PausAlaMottha'. Three of them well explain a search for emotions deep at the bottom of heart.Here modern woman also has the problems, not about food-cloth-shelter but about her existence in this modern world. She has to suffer through mental turbulence but she finds out her own solutions.HerePratima Joshi, the director of the movie has given justice to Gauri Deshpande's short stories through her adaptation of a movie "AmhiDoghi". In this way the technology through film makes the literature easy to reach upto a large number of audience.

References:

1. Abrams, M. H. and Geoffrey Galt Harpham. *A Handbook of Literary Terms.* New Delhi: Cengage Learning, 2009. Print.
2. Deshpande, Gauri.*Aahe He AseAahe.* Mumbai: Mauz, 1986. Print.
3. M., Gitali V. ed. 'Katha Gaurichi'. Mauz Publ. Pune, 2003. Print.
4. The movie "AamhiDoghi" by Pratima Joshi
5. https://en. M.wikipedia.org/wiki/AamhiDoghi/Plot

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विज्ञानप्रमाणित
शिविम संशोधन पत्रिका
(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025
(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)
वर्ष : अकरावे   अंक : बत्तीसावा
ऑक्टोबर - नोव्हेंबर - डिसेंबर २०२२

भाषांतर : संकल्पना आणि स्वरूप

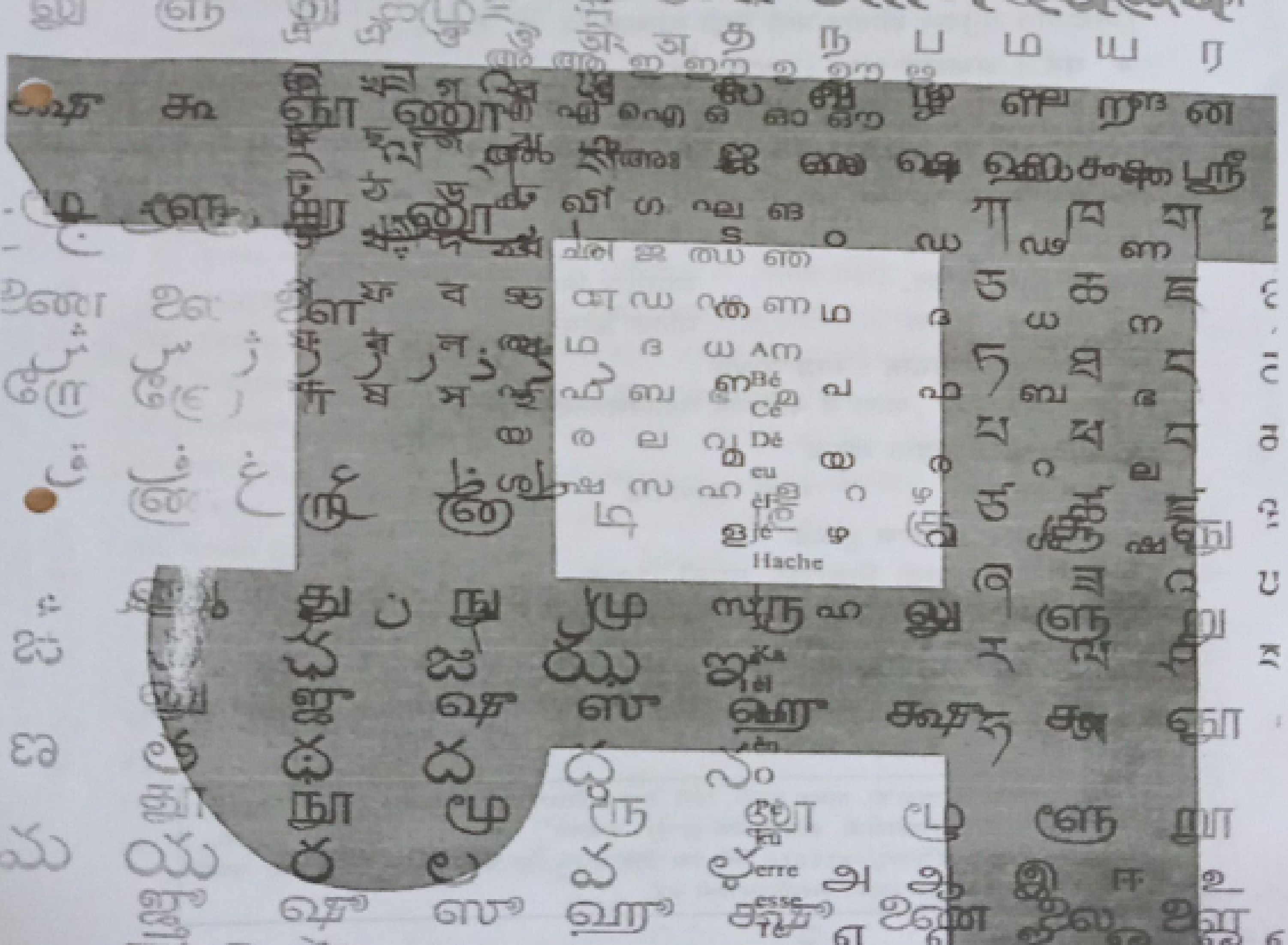

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्त प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

- **वर्ष : अकरावे अंक : बत्तीसावा**
  ऑक्टोबर – नोव्हेंबर – डिसेंबर २०२२
- **भाषांतर संकल्पना आणि स्वरूप**
- **संपादक :** नंदकुमार मोरे
- **संपादक मंडळ :**
  एकनाथ पाटील, शामसुंदर मिरजकर,
  गोमटेश्वर पाटील मांतेश हिरेमठ
- **अतिथी संपादक :** भरत जाधव
  मराठी विभाग ,कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
- **अतिथी संपादक मंडळ**
  अशोक तवर महेश गायकवाड कांचन नलावडे
- **प्रकाशक :** प्रकाश दुकळे
  अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर द्वारा: 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह, कॉलनी,फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर–४१६०१०
- **मुद्रक :** श्री. चैतन्य गायकवाड,
  क्विक प्रिंट टेक्नोलोजी, साईरत्न कॉम्प्लेक्स, ३ रा मजला, विसावा नाका सातारा. फोन नं.: ९६६५५४४४५

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. प्रकाश दुकळे, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी क्विक प्रिंट टेक्नोलोजी, सातारा येथे छापून 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी, फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१० येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

संपादकीय .. – डॉ. भरत जाधव तीन
अध्यक्षीय मनोगत – प्रा. (डॉ.) नीला जोशी सात
१. कन्नड- मराठी कादंबरीचा अनुबंध – डॉ. उमा कुलकर्णी १
२. अनुवादाच्या निमित्ताने – सुप्रिया वकील ८
३. बंगालीतून मराठीत अनुवाद – विलास गिते १४
४. भाषांतर विद्या – डॉ. सुप्रिया सहस्त्रबुद्धे २०
५. सांस्कृतिक अनुवादातील अडचणी – प्रा. (डॉ.) अनिल गवळी २५
६. जाहिरात माध्यमाचे बदलते स्वरूप आणि भाषांतर – प्रा. (डॉ.) शिवलिंग मेनकुदळे ३०
७. अनुवाद आणि सांस्कृतिक अभ्यास – प्रा. डॉ. सुभाष आहेर ३९
८. भाषांतर मीमांसा आणि तिचे उपयोजन – प्रा. (डॉ.) श्यामसुंदर मिरजकर ४८
९. भाषांतर : स्वरूप, विशेष आणि संधी – प्रा. (डॉ.) लता पांडुरंग मोरे ५५
१०. भाषांतर : एक रोजगार निर्मितीक्षम उद्योग क्षेत्र – प्रा. (डॉ.) तातोबा बदामे ६३
११. परकीय भाषेतील साहित्यकृतींची मराठी भाषांतरे – डॉ. अशोक तवर ६९
१२. अनुवादाचे महत्त्व आणि उपयोग – प्रा. (डॉ.) बाबासाहेब नाईक ७८
१३. तौलनिक साहित्याभ्यास : भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास – डॉ. भरत जाधव ८२
१४. भाषांतर प्रक्रिया : व्याप्ती आणि महत्त्व – डॉ. कृष्णा भवारी ९२
१५. अनुवादाचे स्वरूप, संकल्पना आणि महत्त्व – डॉ. आर. डी.कांबळे ९८
१६. भारतीय अनुवादित साहित्य समकालीनतेच्या संदर्भात – डॉ. गवराम पोटे १०६
१७. भाषांतर : स्वरूप, आवश्यकता आणि मर्यादा – डॉ. युवराज देवाळे ११२
१८. भाषांतर संकल्पना : समस्या व उपाय – डॉ. शैलजा शिंदे ११८
१९. भाषांतर संकल्पना : प्रेरणा व उपयोजन – डॉ. युवराज भामरे १२३
२०. भाषांतर : भाषिक व सांस्कृतिक समस्या – डॉ. सविता केंजळे १२९
२१. भाषांतर आणि रूपांतराची भाषावैज्ञानिक बाजू – डॉ. विनायक राऊत, डॉ. सौ कांचन नलवडे १३४
२२. भाषांतरातील अडचणी – डॉ अजित कांबळे १४१
२३. मराठी- हिंदी अनुवादातील समस्या – डॉ. महादेव जाधव १४६
२४. वाङ्मयीन भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या – डॉ. सुवर्णा पाटील १५३
२५. विज्ञान आणि भाषांतर – डॉ. प्रविणसिंह शिलेदार १५८

अनुवाद आणि सांस्कृतिक अभ्यास

प्रा. डॉ. सुभाष दिनकर आहेर
श्रीपतराव कदम महाविद्यालय, शिरवळ, ता. खंडाळा जि. सातारा

उद्देश –

१) अनुवाद ही संकल्पना समजावून घेणे.

२) अनुवादाचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्व अभ्यासणे .

३) अनुवाद व नोकरी व्यवसाय संधी यांचा अनुबंध अभ्यासणे.

४) अनुवाद प्रक्रियेतील सांस्कृतिक अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात घेणे .

५) भाषा आकलन व भाषा उपयोजन या कौशल्यांचे अनुवादातील महत्व अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती– समाजशास्त्रीय अभ्यास पद्धती, तुलनात्मक संशोधन पद्धती, भाषिक संशोधन पद्धती

१९ व्या शतकाच्या पहिल्या पाऊणशे वर्षाच्या कालखंडाला 'भाषांतरयुग' असे म्हटले जाते. एका भाषेच्या आशयाला अन्य भाषेत आणणे म्हणजे भाषांतर. परंतु एवढाच सीमित अर्थ घेता येणार नाही. संस्कृत भाषेमध्येभाषांतराला 'छाया' असे म्हणतात. या भाषांतरामुळे भाषाभाषांतील वैचारिक, साहित्यिक, भावनिक, कलात्मक देवाणघेवाण होते. एखाद्या भाषेचे ज्ञान म्हणजे तिचे व्याकरण, रचना, वाक्प्रचार, म्हणी, शब्दसंग्रह, भाषेतील सांस्कृतिक सामाजिक संकेत, वाङ्मयीन संकेत, त्या भाषेची जडणघडण इ. विषयक माहिती हवी. मराठीतून लिहिल्या गेलेल्या साहित्याचे जसे अन्य भाषांत भाषांतर झाले तसेच आज मराठीत विविध भाषांमधून भाषांतराच्या मार्गाने आलेले वाङ्मयविपुल प्रमाणात आहे. जग जवळ येत असल्याचा प्रत्यय या भाषांतराच्या स्वरुपात अनुभवता येत आहे. अनुवादास सृजनात्मक लेखनाचा दर्जा बहाल झालेला असला तरी भाषांतराचे महत्त्व नाकारले गेलेले नाही.विशेषतः १९६० नंतर विपुल भाषांतरे झालेली आहेत. त्या भाषांतरांचे स्वागतही झालेले आहे. अनुवादाच्या क्षेत्रातराष्ट्रीय पातळीवर साहित्य अकादमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, आंतरभारती इत्यादी संस्था भक्कमपणे काम करीत आहेत. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले असून विचारांची देवाण–घेवाण वाढल्यामुळे अनुवादाकडे स्वतंत्र सेवा संधी म्हणून बघितले जाते.

अनुवाद संकल्पना :-

अनुवादामुळे परदेशी आणि देशी साहित्याचा परिचय वाचक वर्गाला झाला. अनुवाद करीत असताना तो केवळ शब्दशः अनुवाद असू नये. तर त्यातून मूळ लेखकाच्या भावना आणि मूळ साहित्यकृतीचा आत्मा आविष्कृत झाला पाहिजे. 'अनुवाद मुलभाषा की सामग्री के भावों की रक्षा करते हुए उसे दूसरी भाषा में बदल देना है'[1] To Translate is to change into another language retaining the sense. अनुवादाच्या माध्यमातून भिन्न संस्कृती, देश, समाज यांचे आकलन होते. जगातील महान ग्रंथांचा परिचय अनुवादातूनच होतो. भारतीय पंचतंत्र कथा प्रथम फारसीमध्ये अनुवादित झाल्या त्यानंतर अरबीमध्ये, अरबीमधून फ्रेंच भाषेत व फ्रेंच भाषेतून इतर युरोपिय भाषांमध्ये अनुवादित झाल्या.

अनुवाद हा शब्द संस्कृत आहे. यामध्ये अनु हे उपसर्ग आहे. वाद म्हणजे कथन. अनुवाद या शब्दाचा अर्थपुनःकथन. 'स्त्रोतभाषा के साहित्य की सौन्दर्य चेतना, कलापूर्ण प्रयोग आदि कोसमझना तथा उसकाप्रभावशाली ढंग सेलक्ष्यभाषामेंप्रतिस्थापनाकरना कला-मर्मज्ञ अनुवादक द्वारा ही सम्भव है।'[2] साहित्यकृतीच्या अनुवादास एजरापाउंडयांनी साहित्यिक पुनर्जीवनम्हटलेले आहे. काही अभ्यासक 'साहित्यिक पुनःसृष्टी' असेही म्हणतात.अनुवादाचा मूळ उद्देश ज्ञानप्रसार, विचारसंवर्धन, ज्ञानसंवर्धन, अन्य संस्कृती व समाजजीवनाचे आकलन हेआहेत. म्हणूनच अनुवादकाजवळ पुढील गुण असणे आवश्यक आहेत.

१. दोन्ही भाषांचे, दोन्ही भाषा बोलणाऱ्यासमाजसंस्कृतीचेपुरेसे आकलन

२. मूळ भाषेतील वाङ्मय / साहित्य अभ्यास, वाचन इ.

३. लक्ष भाषेतील वाङ्मय / साहित्य अभ्यास वाचन इ.

४. व्याकरणिक रचना, प्रतीके, प्रतिमा, आलंकारिक रचना, शब्दच्छटाआदींची जाण

५. लेखातील विचाराचे आकलन, त्या लेखनाच्या ज्ञानक्षेत्राचा परिचय इ.

भाषा आकलन व भाषा उपयोजनाचे कौशल्य अनुवादका जवळ असणे आवश्यक आहे.

आधुनिक युगामध्ये अनुवादास फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संत ज्ञानेश्वरांनीही भगवद्गीतेचा मराठीत 'ज्ञानेश्वरी' हा अनुवाद केला. संस्कृतमधील रामायण, महाभारत आणि पंचतंत्र इ. ग्रंथ जगातील अनेक भाषांमध्ये अनुवादित झालेले आहेत.

ISSN No. 2319-6025

होमर, सॉक्रेटीस, शेक्सपियरआदींची रचना जगभरात अनुवादाच्या माध्यमातून पोहोचलेल्याआहेत. विलीयम जोन्स यांनी अतिशय कष्टपूर्वक संस्कृत भाषा अवगत करून कालिदासाचे'अभिज्ञान शाकुंतल' नाटकाचा इंग्रजी अनुवाद १७८९ मध्ये केला. त्यामुळे सर्व जगाला या नाटकाची ओळख झाली. १७९२ मध्ये जोन्सनेगीतगोविंदचा अनुवाद केला.

अनुवादक हा लेखक असलाच पाहिजे. मूळ लेखकाने त्याला जे भावलेले असते ते लिहिलेले असते तेल्याला जसे भावते तसेच्या तसे त्याच आशयासह सभाषिक वाचकांपर्यंत पोहोचवणे म्हणजे अनुवाद. लेखना प्रमाणेच अनुवाद ही सुध्दा मेंदूला थकवणारी, कष्टप्रद तरीही आनंद देणारी प्रक्रिया आहे.

अनुवाद आणि सांस्कृतिक अभ्यास :-

भारतात हिंदी व इंग्रजी या भाषांचे स्थान अन्य भारतीय भाषांपेक्षा भाषांतराच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण समजले जाते.हिंदी ही भारताची राष्ट्रभाषा आहे, तर इंग्रजी ही ज्ञानभाषा आहे. १८१८ पासून सुरु झालेल्या ब्रिटिश सत्तेमुळे मराठीचा इंग्रजीशी संपर्क आला. इंग्रजीतील लेखनाचे मराठीत विपुलतेने भाषांतर होऊ लागले. १८०० ते १८७४ या कालखंडास 'भाषांतर युग' म्हटले गेले. मूळ लेखक व भाषांतरकार हे सामान्यतः एक व्यक्ती नसतात. ते भिन्न व्यक्तिमत्त्व असलेली दोन माणसे असतात. मूळ लेखनाकडे पाहण्याची भाषांतरकाराची दृष्टीही वेगळी असू शकते आणि ज्या भाषेमध्ये तो भाषांतर करीत असतो. त्या भाषेची प्रकृती, प्रवृत्ती, संस्कृती इत्यादींचा विचारही भाषांतरामध्ये लक्षात घेतलेला असतो. 'भाषाभाषांतील वैचारिक, साहित्यिक, भावनिक, कलात्मक पूल जोडण्याचे कार्य भाषांतरामुळे साधले जात असते'[3] भाषेला पुष्कळदा सांस्कृतिक, धार्मिक, आध्यात्मिक व सामाजिक जीवनाचे संदर्भ असतात त्याचाही अभ्यास अनुवादकाचा असला पाहिजे. प्रत्येक भाषेची सांस्कृतिक व वैचारिक अंगाने जडणघडण झालेली असते. शब्दांच्या विविधअर्थच्छटा व भावच्छटा यांचाही बारकावा माहीत असणे आवश्यक आहे. उदा. Father, Mother हे शब्द इंग्रजीत आहेत. मराठीत त्यांचे पर्यायी शब्द वडील, बाप, पिता, बाबा, पिताजी, जनक, बा, आई, माय, माता, जननी, जन्मदात्रीइ. असल्याने त्यापैकी कोणता शब्द निवडायचा हे मूळ उताऱ्यातील भाषिक वातावरणावर अवलंबून असते.

अनुवादकाची दोन्ही भाषांबरोबर म्हणजेज्या भाषेत अनुवाद करायचा त्या (लक्ष्यभाषा) व ज्या भाषेतून करायचा त्या (स्त्रोतभाषा) जवळीक असली पाहिजे.बंगाली भाषेत अमिष दाखवले असे म्हणताना 'मुळा दाखवला' असे म्हणतात.

ISSN No. 2319-6025

माठीत मात्र मुळा दाखवता असे नम्हणता गाजर दाखविले असे म्हणावे लागेल.

साहित्याचा जसा समाजजीवनाशी संबंध असतो,त्याचप्रमाणे साहित्याचा संबंध संस्कृतीशी असतो.समाजसापेक्षसर्जनशीलआविष्कार म्हणजे साहित्य होय. साहित्याचे लेखन करणारा लेखक व वाचन करणारा वाचक यांची जडणघडण सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतच होत असते. लेखक जी भाषा वापरतो ती भाषा एका अर्थाने समाजाची निर्मिती असते. आपण ज्या समाजात जन्माला येतो त्या समाजाची भाषा, जीवनपद्धती, संस्कृती, सामाजिक परंपरा, रुढी, रीतिरिवाज, विधीनिषेध या सर्वांचा परिणाम वाचक व लेखकावर होत असतो. साहित्याची निर्मिती त्या अनुषंगाने होत असते म्हणून अनुवादकाने सांस्कृतिक अभ्यास करणे गरजेचे आहे. समाज कधीही स्थिर नसतो त्यात वेगवेगळ्या स्तरावर अनेक परिवर्तने होत असतात. या सामाजिक सांस्कृतिकपरिवर्तनाचा परिणाम मानवी जीवनावर होत असतो. लेखक ज्या परिसरात राहतो तेथील वाङ्मयीन, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक पर्यावरणाचा परिणाम लेखकाच्या व्यक्तिमत्वावर होत असतो व त्याचे प्रतिबिंब त्याच्या साहित्यकृतीत उमटत असते. तेव्हा अनुवादकाने ह्याही गोष्टीचे भान ठेवले पाहिजे. समाजजीवनात धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक घटना घडत असतात त्याचाही परिणाम साहित्य निर्मितीवर होतो. अनुवादकाने कोणत्याही कलाकृतीचा अभ्यास करताना कलाकृतीच्या निर्मितीचा कालखंड, त्या कालखंडातील समाजजीवन, सांस्कृतिक जीवन, समाज जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटना, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक स्थिती यांचा परस्पर संबंध लक्षात घेणे आवश्यक आहे. साहित्य, समाज व संस्कृती यांचा अतिशय जवळून संबंध असतो. 'कोणत्याही काळातील साहित्य निर्मितीचे केंद्र त्या त्या काळातील सांस्कृतिक कोंदणाशी साकल्याने अनुबंधित असते. सामान्यत: कोंदणाकडून केंद्राकडे आणि केंद्राकडून कोंदणाकडे हा प्रवास उलट सुलट गतीने चालू असतो. त्यावर पूर्वकालीन निर्मितीचा एक संस्कार कमी अधिक प्रमाणात उमटलेला असतो'[१] लेखकाचे त्याच्या सभोवतालच्या सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणाशी एक नाते असते. सामाजिक विचारसरणी व साहित्य निर्मिती यांचाही जवळचा संबंध असतो. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत एक विचारप्रणाली प्रस्तुत होते. त्या काळात घडलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक घटना या विचार प्रणालींची जडणघडण करत असतात. त्यातून साहित्य निर्मिती होते असाही अनुबंध अनुवादकाला लावता आला पाहिजे.' त्या त्या अवस्थेत विवक्षित आशय आणि तंत्र यांची उपलब्धी साहित्यिकाला होत असते. यमुनापर्यटन, पण लक्षात कोण घेतो, शारदा या साहित्यकृतींचा संबंध विशिष्ट सांस्कृतिक पर्यावरणाशी आहे.

खाडिलकरांच्या 'कीचकवध' सारख्या नाटकाचे आणि काळाचे विवक्षित नाते आहे'. सामाजिक व सांस्कृतिक घटनांचे साहित्यावर परिणाम होत असतात. कधी कधी हे परिणाम लगेच जाणवतात तर ते कधी दबकतदबकत जाणवतात .काही वेळा सामाजिक घटनांचे मांडवल करून विपर्यासात्मकतात साहित्याची समीक्षा, साहित्यिक भूमिका, विश्लेषणही केले जाते. विजय तेंडुलकरांनी 'कन्यादान' नाटकात दलित नायक व ब्राह्मण कन्या आंतर जातीय विवाह प्रश्न चर्चिला आहे. हे चित्रण दलित समाजाला अस्वस्थ करणारे होते. याचा परिणाम म्हणून त्यांना विरोध झाला.कन्यादान नाटकाला उत्तर देण्यासाठीच काहींनी नाटके लिहिली. उदा. दत्ता भगतांचे 'वाटा पळवाटा', रामनाथ चव्हाण यांचे 'बामणवाडा' व संजय पवारांचे 'कोण म्हणतो टक्का दिला' इ. साहित्य क्षेत्रातील अशा सामाजिक क्रिया प्रतिक्रिया चालू असतात. हे संदर्भ अनुवादकाने लक्षात घ्यावे. या अर्थाने साहित्य निर्मिती व त्याच्या सांस्कृतिक परंपरा आणि सामाजिक पर्यावरण यांचे अंत:संबंध असे गुंतागुंतीचे असतात.

साहित्याचा अभ्यास करताना सांस्कृतिक परंपरेबरोबर सामाजिक पर्यावरणाचे महत्व लक्षात घ्यावे लागते. उदा. माधव ज्युलियन यांच्या 'प्रेम होईना तुम्हाने, प्रेम माझे रहू दे' या कवितेचा अनुवादकरताना ही कविता त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिल्यानंतर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला, फर्ग्युसन कॉलेजला उद्देशून लिहिलेली आहे. ही घटना समजली तर ही प्रेम कविता नाही हे लक्षात येते व त्याचा अनुवाद करताना योग्य ती काळजी घेतली जाईल. कलाकृतीच्या निर्मितीची पार्श्वभूमी अनुवादकाला समजली तर तो अनुवाद उत्तम होऊ शकतो. इनहमच्या तुरुंगातून काही कैदी पळाले त्यांना पुन्हा इंग्रजांनी पकडून तुरुंगातडांबले. ही घटना वर्तमानपत्रात कुसुमाग्रजांनी वाचली आणि त्यातून 'क्रांतीचा जयजयकार' या कवितेची निर्मिती झाली.इनहमच्या तुरुंगात हे त्याचे शीर्षकही नंतर बदलले गेले. रेल्वे स्टेशनवर खेड्यापाड्यातील आई-वडील मुलीची सासरी पाठवणी करत होते. तेव्हा आई मुलीला मिठीत घेऊन सांगते, 'जा मुली जा, दिल्या घरी सुखी रहा'. हा प्रसंग कवी पी. सावळाराम यांनी डोळ्यांनी पाहिला व तिथेच खिशातील रद्दी कागदावर वाक्य लिहिले. 'गंगा यमुना डोळ्यात उभ्या का?' ही निर्मिती त्यांनी केली. म्हणूनच कलाकृतीचा अनुवाद करताना संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. संदर्भामुळे शब्दांच्या अनेक अर्थच्छटा लक्षात येतात. ही अनेकार्थता अनुवाद असण्याची शक्यता क्वचितच असते. 'शब्दांना जसा एक पारंपरिक अर्थ असतो, तशी संस्कृतीमुळे आलेली एक संस्कारजन्य विशेषताही असते. जर मूळ भाषा आणि अनुवादाची भाषा यांच्यात सांस्कृतिकदृष्ट्या निकटता असेल तर असे अनुवाद मोठ्या प्रमाणात यशस्वी

better that I disappear from this earth

Tukasays , I am tired of everything wordly

Thee alone , I like Gopal

अनुवाद करताना अनुवादकाला ज्या भाषेतील साहित्य अनुवादित करायचे आहे ती भाषा, तेथील संस्कृती व सांस्कृतिक परंपरा, इतिहास यांचा अभ्यास असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष-

१) आधुनिक युगामध्ये अनुवादास फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

२) लेखनाप्रमाणेच अनुवाद ही एक महत्त्वपूर्ण अशी सर्जनशील प्रक्रिया आहे.

३) भाषेला सांस्कृतिक, धार्मिक, आध्यात्मिक व सामाजिक जीवनाचे संदर्भ असतात. अनुवादकाने हे संदर्भ अभ्यासले पाहिजे.

४) अनुवादात शब्दांच्या विविध अर्थच्छटा वभावच्छटा यांना महत्त्वाचे स्थान असते हे अनुवादकाने लक्षात घ्यावे.

५) साहित्याचा अभ्यास करताना सांस्कृतिक परंपरेबरोबरच सामाजिक पर्यावरणाचेही महत्त्व लक्षात घ्यावे.

६) अनुवाद ही आव्हानात्मक व अभ्यासपूर्ण अशी बाब आहे.

समारोप –

३० सप्टेंबर हा जागतिक भाषांतर दिन म्हणून ओळखला जातो. इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ ट्रान्सलेटर्स (FIT) या संस्थेने बायबलचे लॅटीनमध्ये भाषांतर करणाऱ्या St. Jerome या भाषांतरकाराच्या स्मरणार्थ १९९१ सालापासून हा दिन साजा करण्यास प्रारंभ केला. भाषांतर करणे ही तशी सोपी गोष्ट नाही तर अभ्यासपूर्ण बाब आहे. वरवर अनुवाद न करता मूळभाषा व लक्ष्य भाषेतील सर्व घटकांचा अनुवादकाचा अभ्यास असला पाहिजे. विविध, सांस्कृतिक, सामाजिक, भाषिक घटातील लोकांचे साहित्य, भाषा, संस्कृती आदींबाबत ज्ञान व माहिती अनुवादामुळे मिळू शकते. अनुवाद हीआव्हानात्मक व अभ्यासपूर्ण अशी बाब आहे. २१ व्या शतकात अनुवादाचे महत्त्व निश्चितच वृध्दिंगत होईल अशी खात्री आहे.

संदर्भ टिपा :-

१. डॉ. एन. ई. विश्वनाथ अय्यर, 'अनुवाद भाषाएँ-समस्याएँ', ज्ञानगंगा प्रकाशन, प्र.आ., दिल्ली, १९९२, पृ. १४.

ISSN No. 2319-6025

२. डॉ. एन. ई. विश्वनाथ अय्यर, 'अनुवाद कला, प्रभात प्रकाशन, प्र.आ., दिल्ली, १९९८, पृ. ३८.

३. गोविलकर, पाटणकर 'व्यावहारिक मराठी' स्नेहवर्धन प्रकाशन, प्र.आ., पुणे, २००४, पृ. १३२.

४. गो. म. कुलकर्णी, 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्र.आ.,१९९४,प्रास्ताविक.

५. वसंत मनोहर, 'नवे साहित्यशास्त्र', विजय प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ.,२००१, पृ.२४८.

६. चंद्रकांत पाटील, 'आणि म्हणूनच', प्रतिमा प्रकाशन, प्र.आ.,पुणे, १९८८, पृ.१११.

□□□

ISSN No. 2319-6025